

Vonken van inspiratie

Vonken van inspiratie

*Correspondenten rond 1900 en
de uitgave van hun brieven*

Onder redactie van
Marijke van Faassen & Ton van Kalmthout

Huygens Instituut voor Nederlandse Geschiedenis KNAW
Amsterdam
2017

Inhoudsopgave

Interdisciplinaire samenwerking bij het editeren van domein overschrijdende correspondenties	11
Marijke van Faassen en Ton van Kalmthout	
Een wereldburger in tijden van nationalisme	21
Peter Paul Witsen	
'De weg van het licht'. Verwey interpreteert Huygens	25
Gerlof Verwey	
Post uit het verleden. Over de digitale editie <i>Brieven en Correspondenten rond 1900</i>	33
Annemarie Kets	
Het wordt snel vroeger. Over vernieuwing in een oud vak	47
Leo Jansen	
Albert Verwey, een correspondent van formaat	57
Madelon de Keizer	
Albert Verwey – Europa in brieven	69
Mathijs Sanders	
Ik ik ik, wie is ik? De 'ik' in de poëzie van W.L. Penning Jr. en in de brieven aan zijn mentor Carel Vosmaer	79
Rob van de Schoor	

Een persoonlijk woord bij het afscheid van Annemarie Kets Peter de Bruijn	93
Dankwoord	97
Index	99
Colofon	103

Willem Witsen aan Albert Verwey, 7 augustus 1886

Ewijkshoeve 7 aug. '86.

Verwey, 'k heb er altijd 'n hekel aan gehad om iemand in z'n gezicht te zeggen dat 'k iets erg mooi van hem vind – 't doet er ook zoo niets toe. Mijn lof is jou niets – en dat is zeer natuurlijk. Toen je gedichten uitgekomen waren en 'k je eens tegenkwam, durfde 'k je er niet over spreken, hoewel m'n hand onwillekeurig wat hartelijker was, misschien. – Uit de verte, zonder omgang met artiesten, alleen met mijn werk – ga 'k met spanning na al wat er gebeurt in 't jonge Holland en m'n hart juicht in de heerlijkheid van de goddelijke kunst. En nu wil ik je alleen nog even zeggen dat 'n genot zóo intens als 'k had bij 't lezen van je laatste verzen, voor mij zeldzaam is geweest.

Tot ziens

Willem Witsen

't Is vervloekt slecht gezegd maar 'k kan 't op 't oogenblik niet beter.

Rozenstraat 57
Amsterdam
10 Aug 86

Wiltow,
Ik kom je bedanken voor je brief.
Niet omdat je me daarin zegt dat
je myn verzen mooi vindt. Maar
omdat je die mooi-vinden hebt
omgezet in hartelijkenis voor my
dat doen heel weinig menfchen.
Dat je dat gedaan hebt zou me
byna te mee verzoenen dat ik
een gedicht heb nitgegeven, dat
niet geschreven is voor 't publick.

Yours truly
Albert Verwey

Albert Verwey aan Willem Witsen, 10 augustus 1886

Rozengracht 57

Amsterdam

10 Aug^s. '86

Witsen,

Ik kom je bedanken voor je brief. Niet omdat je me daarin zegt dat je mijn verzen mooi vindt. Maar omdat je dat mooi-vinden hebt omgezet in hartelijkheid voor mij. Dat doen heel weinig mensen.

Dat jij dat gedaan hebt zou me bijna er mee verzoenen dat ik een gedicht heb uitgegeven, dat niet geschreven is voor 't publiek.

Yours truly

Albert Verwey

Interdisciplinaire samenwerking bij het editeren van domein overschrijdende correspondenties

Marijke van Faassen en Ton van Kalmthout

Lange tijd hebben letterkundigen en historici in Nederland bij het editeren van bronnen hun eigen methoden gevolgd. Zelfs bij vergelijkbare uitgaven, zoals briefwisselingen, bleek er nauwelijks uitwisseling tussen beide disciplines te bestaan over de doelstelling of de opzet ervan. De kortstondige polemiek in 1989-1990 tussen historicus Gerard Hooykaas, bezorger van de brieven van de Nederlandse staatsman Johan Rudolph Thorbecke (1798-1872) en letterkundige Marita Mathijssen, editor van de correspondentie van de Nederlandse dichter Gerrit van de Linde alias De Schoolmeester (1808-1858), bracht weliswaar enkele principiële verschillen met betrekking tot selectiviteit en tekstconstitutie aan het licht, maar leidde voornamelijk niet tot een naar elkaar toegroeien van de editiepraktijken.¹ Historici volgden hun *Richtlijnen*, terwijl letterkundigen 'naar de letter' bleven werken.² Het samengaan van het Huygens Instituut met het Instituut voor Nederlandse Geschiedenis tot het Huygens Instituut voor Nederlandse Geschiedenis (Huygens ING) in 2011 bood echter nieuwe kansen voor een dialoog tussen beide disciplines. Opnieuw bleken briefwisselingen een goed startpunt te bieden.

Zoals Annemarie Kets aan de hand van Nederlandse correspondenties uit de negentiende en twintigste eeuw al eerder heeft laten zien, heeft de editiepraktijk de laatste decennia een ontwikkeling doorgemaakt

---

1 Ida J.A. Nijenhuis, *Bronnen to go. Institutionele bronontsluiting in het digitale tijdperk* (Nijmegen 2010), 13-14, 19; Annemarie Kets, 'Old Sources, New Challenges' (paper at the 33th Annual Meeting Association for Documentary Editing, Salt Lake City, Utah, 2011).

2 *Richtlijnen voor het uitgeven van historische bescheiden*. Samengesteld in opdracht van het Nederlands Historisch Genootschap en van de Rijkscommissie voor Vaderlandse Geschiedenis (Den Haag 1988, 6e druk); Marita Mathijssen, *Naar de letter. Handboek editiewetenschap* (Amsterdam 2010, 4e oplage).

van verwetenschappelijking, professionalisering en technologische vernieuwing.³ In de meest recente fase, waarin de ICT te hulp kon worden geroepen, hebben wetenschappelijke editeurs ook steeds meer nagedacht over de mogelijkheid om niet alleen de brieven van twee of enkele correspondenten gezamenlijk te ontsluiten, maar ook complete correspondentienetwerken van verschillende briefschrijvers met elkaar te verbinden en daarmee corpora van vele duizenden brieven te formeren. Zelf heeft Annemarie Kets daartoe het initiatief genomen door, voortbouwend op eerdere aanzetten om de omvangrijke briefwisselingen van de schrijver Albert Verwey en de schilder Willem Witsen te publiceren, deze samen te brengen en verder toegankelijk te maken.

Annemarie Kets startte met een door haar geleid team van onderzoekers, stagiairs en software-ontwikkelaars uit letterkundige hoek. Na de fusie van de twee instituten formeerde ze daarnaast de projectgroep 'Interdisciplinaire netwerken rond 1900', waarin ook expertise met betrekking tot digitale en historische edities aanwezig was.⁴ Dit resulteerde, na een aantal intensieve overlegsessies, in een geavanceerde wetenschappelijke online-editie: *Brieven en correspondenten rond 1900*.⁵ Hierin staan – vooralsnog – Verwey en Witsen centraal als belangrijke cultuurdragers in Nederland ten tijde van het *fin de siècle*. De editie maakt op tal van plaatsen vonken van inspiratie zichtbaar tussen beide kunstenaars en hun correspondenten. Daarnaast geeft zij er blijk van dat zulke vonken ook oversprongen tussen de bij de editie betrokken onderzoekers en IT-specialisten, inspiratie die, zoals Annemarie Kets aangeeft aan het slot van haar bijdrage aan dit boek, hopelijk ook toekomstige geïnteresseerden zullen opdoen.

---

3 Annemarie Kets, 'Van vriendendienst naar wetenschap. Edities van 19de- en 20ste-eeuwse correspondenties nader bekeken', in: Theo Janssen en Ton van Strien (red.), *Neerlandistiek in beeld* (Amsterdam-Münster 2013), 387-396. Zie ook Annemarie Kets en Ben Peperkamp (red.), *Brieven!*, themanummer van: *Tijdschrift voor Nederlandse Taal- en Letterkunde* 124 (2008) 3.

4 Zie voor de samenstelling van de pilotgroep: https://www.huygens.knaw.nl/correspondenties-rond-1900_expanded. Deze webpage en de volgende pages die in deze bijdrage worden genoemd zijn geraadpleegd op 27 juli 2017.

5 <https://www.huygens.knaw.nl/correspondenties-en-brieven-rond-1900>.

Verwey en Witsen voerden hun correspondentie aan het eind van wat wel is aangeduid als de 'great age of letter-writing', die zich ruwweg voltrokken heeft tussen 1700 en 1918.⁶ Vanaf de vroegmoderne tijd werd in de westerse wereld de brief – bij uitstek geschikt 'to speak one's thoughts at a distance'⁷ – steeds meer een egodocument, een middel voor individuele berichtgeving, persoonlijke expressie en *self-fashioning*, dat pas in de twintigste eeuw serieuze concurrentie zou gaan ondervinden van de telefoon. Als gevolg van technologische, demografische, educatieve en andere maatschappelijke ontwikkelingen nam het schrijven van brieven een hoge vlucht in de negentiende eeuw. Tekenend is de explosieve toename van instructieboeken waarbij briefschrijvers van diverse plumeau destijds te rade konden gaan.⁸

Sinds mensenheugenis zijn brieven 'probably the single-most-common genre of written discourse', in de woorden van Carol Poster,⁹ en voor de negentiende eeuw staat dat eigenlijk wel vast. In alle lagen van de bevolking werden brieven met grote regelmaat geschreven en ontvangen. Witsen en Verwey kregen de post nog vier keer per dag bezorgd, en in de jaren twintig en dertig van de twintigste eeuw gebeurde dat nog altijd drie respectievelijk twee maal daags.¹⁰ Zo was frequent en intensief contact mogelijk met wie zich elders bevond. De brief is immers niet een op zichzelf staand document, maar fungeert per definitie als communicatie-

---

6 Frank Kermode and Anita Kermode (eds.), *The Oxford Book of Letters* (Oxford-New York 1995), XXIII.

7 Mary Ruefle, geciteerd door Jonathan Ellis, 'Introduction: "For What is a Letter?"', in: Jonathan Ellis (ed.), *Letter Writing Among Poets, from William Wordsworth to Elizabeth Bishop* (Edinburgh 2015), 1-16, 2.

8 Roger Chartier, Alain Boureau and Céile Dauphin, *Correspondence. Models of Letter-Writing from the Middle Ages to the Nineteenth Century* (Cambridge 1997), 3-8 and 112-157; Willem van den Berg, *Een bedachtzame beeldenstorm. Beschouwingen over de letterkunde van de achttiende en negentiende eeuw* (Amsterdam 1999), 217-244; Willemijn Ruberg, *Conventionele correspondentie. Briefcultuur van de Nederlandse elite, 1770-1850* (Nijmegen 2005), 21-52; Carol Poster and Linda C. Mitchell (eds.), *Letter-Writing Manuals and Instruction from Antiquity to the Present. Historical and Bibliographic Studies* (Columbia, SC 2007).

9 Carol Poster, 'Introduction', in: Poster and Mitchell (eds.), *Letter-writing Manuals*, 1-6, 2.

10 G. Hogesteeger, *200 jaar Post in Nederland* (z.p. 1998), 129-130.

medium tussen twee of meer personen, deel uitmakend van een zelfde *community of practice* van brieveschrijvers en recipiënten die actief zijn in diverse, onderling verbonden netwerken. Brieven worden daarom ook wel egodocumenten met een dialoogkarakter genoemd.¹¹

Om belangwekkende brieveschrijvers in ere te houden en historisch onderzoek naar hun denken en doen mogelijk te maken, zijn, vooral sinds de Tweede Wereldoorlog, tal van briefwisselingen ontsloten en uitgegeven. Sindsdien is de brief een steeds serieuzer genomen bron voor taalhistorisch, cultuurhistorisch en ander geschiedkundig onderzoek.¹² Het gaat dan niet alleen om de brieftekst zelf, maar ook om degenen die bij de productie, verspreiding en receptie ervan betrokken waren, hun denkbeelden en activiteiten, en de omstandigheden waaronder hun epistolaire praktijk zich voltrok. Correspondenties stellen de onderzoeker in staat, aldus Dossena en Del Lungo Camiciotti, 'to enter a new circle, to become part of a network to which we were not meant to belong, but to which we have been granted access on account of our interest, and this enables our virtual participation in the exchanges that took place among its participants'.¹³

Een belangrijk kenmerk van bovengenoemde online-editie is de uitbreidbaarheid ervan met brieven uit andere correspondentienetwerken, niet alleen uit de tijd van Witsen en Verwey zelf, maar ook uit vorige en volgende tijdvakken en uit andere sferen dan het artistieke domein. Zo laten de eerste visualisaties van de domeinclassificatie die de projectgroep ontwikkelde zien, dat het aantal correspondenten van Verwey dat zowel tot het politieke domein als dat van de letteren gerekend kan

---

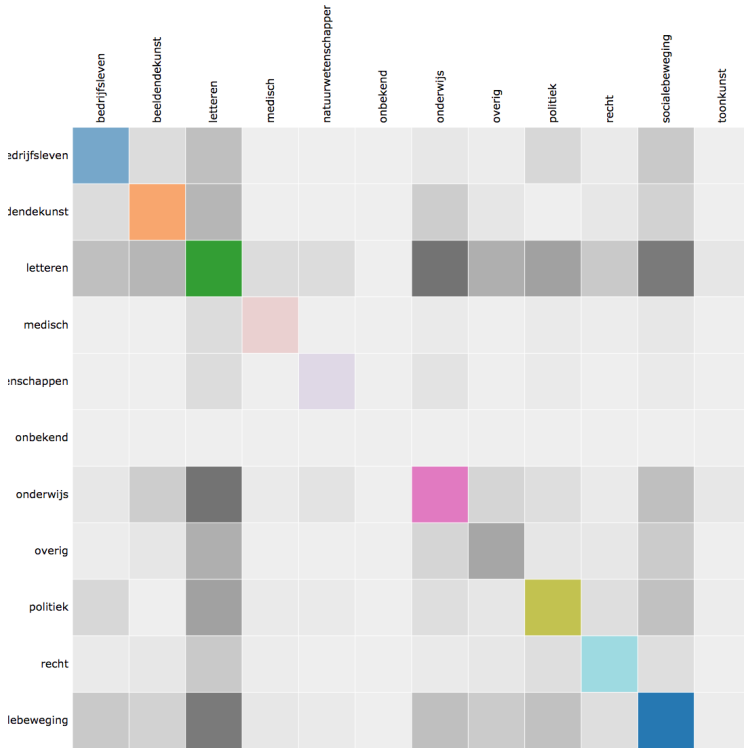
11 Hans de Valk en Gerard Schulte Nordholt, *Repertorium van egodocumenten van Noord-Nederlanders uit de negentiende eeuw*, 'Inleiding'. <http://resources.huylgens.knaw.nl/egodocumenten/inleiding#egodocumenten>.

12 Vgl. Rebecca Earle, 'Introduction: Letters, Writers and the Historian', in: Rebecca Earle (ed.), *Epistolary Selves. Letters and Letter-Writers 1600-1945* (Aldershot etc. 1999), 1-12, 10.

13 Marina Dossena and Gabriella Del Lungo Camiciotti, 'Introduction', in: Marina Dossena and Gabriella Del Lungo Camiciotti (eds.), *Letter Writing in Late Modern Europe* (Amsterdam-Philadelphia 2012), 1-12, 1.

worden, aanzienlijk is. Ook de combinatie letteren-sociale beweging scoort hoog.

Netwerk Verwey co-occurrence¹⁴

Een koppeling met de briefwisseling van iemand zoals de oud-liberale politicus W.H. de Beaufort, een tijdgenoot van Witsen en Verwey, brengt eveneens interessante connecties aan het licht. Afgaande op zijn dagboeken lijkt De Beaufort weinig te hebben opgehad met de Beweging van Tachtig. Op 15 maart 1913 laat hij zich laatdunkend uit over 'Gorter en anderen zijner bentgenooten':

¹⁴ Visualisatie gemaakt door Rik Hoekstra met d3.js.

De reedeloze gedichten [...] worden bewonderd zonder dat men die begrijpt, alleen om de welluidende klanken en eigenaardige woordverbindingen. Een volgend geslacht zal zeer vermoedelijk met dit alles den draak steken.¹⁵

Verwey en Witsen zijn hem zelfs geen vermelding waard. De omvangrijke briefwisseling die hij heeft nagelaten blijkt echter een aantal correspondenten te bevatten, die ook voorkomen in de netwerken van beide kunstenaars. Ze vormen verbindende schakels en laten tegelijkertijd de correspondenten in hun verschillende hoedanigheden zien. De onderzoeker wordt op deze wijze voorzien van nieuwe context. Zo was mr. A.R. Arntzenius voor De Beaufort vooral griffier van de Tweede Kamer, die zich vanwege zijn werkzaamheden voor de Grondwetscommissie-J. Heemskerk Azn. (1883-1884) ontwikkelde tot een belangrijke *sparring partner*, toen De Beaufort jaren later zelf voorzitter werd van een dergelijke commissie tot Grondwetsherziening.¹⁶ Voor Witsen was Arntzenius gewoon 'Bram', zijn zwager, die na een tweede huwelijk met zijn zus Cobi in de familie was gekomen en die niet alleen zeer onderhoudend over familie zaken schreef, maar hem in moeilijke tijden ook een hart onder de riem stak.

Met het netwerk van Verwey bestaan er zo mogelijk nog interessanter connecties. De Beaufort was de enige behoudende minister in het verder progressief liberale kabinet-Pierson (1897-1901), waarin ook de maatschappelijk geëngageerde ingenieur Cornelis Lely zitting had. Correspondenten als Lely of de liberale econoom Willem Treub vormen schakels naar de meer technocratische kant van Verweys netwerk, waar toe bijvoorbeeld ook ingenieur Isaac Pieter de Vooyo behoort.

---

¹⁵ J.P. de Valk en M. van Faassen (eds.), *Dagboeken en aantekeningen van Willem Hendrik de Beaufort 1874-1918*, RGP Kleine Serie 73-74 (Den Haag 1993), 586. <http://resources.huygens.knaw.nl/dagboekbeaufort>.

¹⁶ Zie de online-editie *Grondwetscommissies 1883-1983*: <http://resources.huygens.knaw.nl/grondwetscommissies/onderzoeksgids/gids/commissies>.

Koppeling van de genoemde correspondentienetwerken zal dus nieuwe knooppunten blootleggen van diverse 'domeinoverschrijders'. Dergelijke groepen experts staan recentelijk sterk in de wetenschappelijke belangstelling, omdat ze door hun sociale engagement tot na de Tweede Wereldoorlog bepalend zijn geweest voor de vormgeving van Nederland als verzorgingsstaat.¹⁷

Dit boek bundelt de (bewerkte) bijdragen aan het symposium *Brieven en correspondenten rond 1900*, gehouden op 25 november 2016 in het Trippenhuis van de Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen in Amsterdam. Het symposium markeerde zowel de lancering van de gelijknamige brieveneditie als het afscheid van Annemarie Kets van het Huygens Instituut voor Nederlandse Geschiedenis. De bijdragen weerspiegelen deze dubbele doelstelling op uiteenlopende manieren. Sommige zijn meer persoonlijk, andere meer beschouwend, maar samen belichamen ze de interdisciplinariteit die Annemarie heeft gerealiseerd, zowel in de projectgroep als in de inhoud van de editie.

Classicus, filosoof en wetenschapshistoricus Gerlof Verwey, kleinzoon van de dichter, en planoloog Peter Paul Witsen, achterkleinzoon van de schilder, openden het symposium met het voorlezen van twee briefjes die Verwey en Witsen elkaar schreven. In hun bijdragen gaan ze dieper in op hun familiebanden met beide kunstenaars. De Amsterdamse Montelbaanstoren, geëtt door Witsen, wordt door de lens van de planoloog verbonden met de Montelbaanstoren uit het Amsterdam van nu. Peter Paul Witsen typeert zijn overgrootvader als 'wereldburger in tijden van nationalisme'. Hoe dicht kan een briefwisseling ons bij het

---

17 David Baneke, 'Synthetic Technocracy, Dutch Scientific Intellectuals in Science, Society and Culture, 1880-1950', in: *The British Journal for the History of Science*, 44 (2011) 1, 89-113, 107-108; Peter Rodenburg, 'Ingenieurs van de samenleving. De opkomst van het technocratisch denken in de Verenigde Staten en Nederland', in: *Tijdschrift voor Geschiedenis* 127 (2014), 271-292; Pieter Huijgens, "'Een gezamenlyk geesteswerk'. Isaäc Pieter de Vooys als "Minister van Arbeid" van *De Beweging*', in: *Zacht Lawijd* 15 (2016) 1, 69-91.

heden brengen? Voor Gerlof Verwey vormde een gesprek met zijn zoon over het hedendaagse Europa in crisis de aanleiding om dieper in te gaan op de innerlijke verwantschap die Albert Verwey voelde met het werk van vader Constantijn en zoon Christiaan Huygens. Evenwicht blijkt daarin een kernbegrip.

Het boek vervolgt met twee bijdragen over editeren. Annemarie Kets bespreekt in haar bijdrage 'Post uit het verleden' de totstandkoming en de zoekmogelijkheden van de digitale editie *Brieven en correspondenten rond 1900*. Letterkundige Leo Jansen beziet in 'Het wordt snel vroeger' de editiewetenschap in het licht van de technologische en methodologische ontwikkelingen van het huidige digitale tijdperk. Hij benadrukt dat we ons nog in een overgangstijd bevinden, waarin het omdenken van papieren boek naar *digital born* editie nog niet is voltooid.

In de drie daaropvolgende bijdragen staat Albert Verwey als persoon en dichter centraal. Historica Madelon de Keizer gunt ons in 'Albert Verwey, een correspondent van formaat' een kijkje in het atelier van de biograaf. Ze eindigt met een aantal behartenswaardige observaties naar aanleiding van de editie. Zo problematiseert ze het begrip 'sleutelfiguur' en pleit ze ervoor Verwey en Witsen niet te veel a priori als zodanig te beschouwen. Ook waarschuwt ze voor een te sterke verabsolutering van het belang van de periode rond 1900 en wijst ze op de historische continuïteit van bepaalde culturele en politieke ontwikkelingen. Letterkundige Mathijs Sanders belicht de internationale contacten van Verwey. In 'Albert Verwey – Europa in brieven' gebruikt hij het digitale corpus om op zoek te gaan naar nieuwe inzichten in de relatie tussen Verwey en de Duitse dichter Stefan George. Evenals De Keizer wijst hij op de historische continuïteit die er bestond tussen *belle époque* en interbellum. Dergelijke overwegingen kunnen een beredeneerde uitbreiding van het correspondentienetwerk ten goede komen. Neerlandicus Rob van de Schoor laat zien dat onderzoek naar correspondenties en tekstinterpretatie elkaar kunnen aanvullen. In 'Ik, ik, ik, wie is ik?' vergelijkt hij de 'ik'

in poëzie en brieven van W.L. Penning jr. (pseudoniem M. Coens) en laat hij zien op welke wijze de lyrische ik overeenkomt met, maar ook af kan wijken van de epistolaire ik van dichter-briefschrijvers.

Tot slot raakt Peter de Bruijn in zijn afscheidswoord namens de collegae nog even aan de archeologische discipline door terug te keren naar de prehistorische tijden van het Bureau Basisvoorziening Tekstedities in Den Haag, één van de voorgangers van het tegenwoordige Huygens Instituut voor Nederlandse Geschiedenis, waar schaar, lijmpot en typemachine de enige werktuigen waren die een editor ter beschikking stonden. Het illustreert treffend de fundamentele ontwikkeling van het editievak die Annemarie Kets nadien heeft meegemaakt, een ontwikkeling die zijzelf mede heeft vormgegeven tijdens haar loopbaan.

Een wereldburger in tijden van nationalisme

Peter Paul Witsen

Bij de presentatie van de online-briefeneditie *Brieven en correspondenten rond 1900* heb ik de brief voorgelezen die op p. 7 is afgedrukt. Mijn overgrootvader Willem Witsen schreef hem aan Albert Verwey; diens kleinzoon Gerlof Verwey las Alberts antwoord voor.

Het was een bijzondere ervaring om voor even in de schoenen van mijn overgrootvader te staan. Ik ben veertig jaar na zijn overlijden geboren, zelfs mijn vader heeft hem nooit gekend. Ik ben wat terughoudend om het woord 'trots' in de mond te nemen, we hebben immers part noch deel in de keuze van de familie waarin we op de wereld komen, maar toch: mijn vader, mijn broers en ik voelen trots met zo'n illustere voorvader. 'Een groot zwijger', schreef Kees Fens ooit; bescheiden, zoals bleek uit de slotzin van zijn brief aan Verwey ("t Is vervloekt slecht gezegd maar 'k kan 't op 't oogenblik niet beter"), fijnbesnaard zonder in ijdelheid te vervallen.

Het geeft extra kleur aan het leven, zo'n overgrootvader die nog steeds overal aanwezig is. Als ik naar de tandarts fiets of op weg ben naar de kopieerwinkel van Lowie Kopie, kom ik langs het Witsenhuis, het voormalige atelier aan het Oosterpark in Amsterdam, dat met veel toewijding wordt geconserveerd door de bestuursleden en medewerkers van de beheercommissie. Ik kan zomaar in de correspondentie van Willem Witsen grasduinen, dankzij Annemarie Kets en haar medewerkers die zijn brieven nu digitaal ontsloten hebben. Als familie zijn wij daar dankbaar voor en we zijn blij dat we nog altijd deelgenoot worden gemaakt van deze activiteiten.

En als ik thuis op de bank zit, zie ik een ets van de Montelbaanstoren en de Peperbrug uit 1912. Deze komt uit de boedel van mijn in 1982

overleden grootvader Erik, zoon van Willem Witsen. Ik hing hem op in mijn toenmalige flatje in de Bijlmermeer, nam hem mee naar Den Haag, daarna naar Gouda, en nu hangt hij weer vlak bij de plek waar hij gemaakt is. Als ik op die bank niet voor me uit kijk, maar iets naar links, zie ik de diezelfde toren *live*.

Ik leef in de buurt waar hij ook geleefd heeft. Maar de tijden waren anders. Deze brug is al bijna honderd jaar geleden vervangen door een veel steviger exemplaar, dat nu een rijksmonument is. Waar ik woon, lagen destijds schuiten aan een open kade. U ziet ze links op de ets liggen.

Wat me daarom trof aan de brief die ik heb voorgelezen, was de passage over de 'spanning over al wat er gebeurt in het jonge Holland'. Het optimisme. De brief dateert van 1886 en is dus zo'n 25 jaar ouder dan de ets. Willem Witsen was toen 26 jaar oud.

Stelt u zich het Amsterdam van die tijd voor. Het was er twintig minuten vroeger dan in Den Haag; de uniforme Greenwich-tijd zou pas enkele jaren later komen. De nog jonge spoorwegen voerden hun eigen 'spoorwegtijd'. Rivieren hadden nog maar net hun vaste loop, ze waren zoals dat heette 'genormaliseerd'. Het Noordzeekanaal was pas tien jaar oud. De wereld werd groter.

Amsterdam gloeide nog van de vooruitgang die mensen als Samuel Sarphati en Gerard Heineken hadden gebracht. Aan de hand van verlichte geesten als deze, was de stad haar deplorabele toestand van vóór 1850 te boven gekomen. De echte hoogtijdagen waren in 1886 al wel voorbij; bij de bouw van wijken uit die tijd zoals De Pijp, de Indische Buurt en ook de Oosterparkbuurt stond schoonheid bepaald niet voorop. Maar het Amstelhotel en het Paleis van Volksvlijt mochten nog nieuwbouw heten en in de weilanden aan de buitenrand van Amsterdam verrezen het Concertgebouw en het Rijksmuseum. De paardentram reed door de straten van de stad.

Over Willem Witsen wordt wel gezegd dat hij somber was. Hij schilderde in gedekte tinten en zocht de plekken van vooruitgang, in elk geval in zijn kunst, niet op. Maar hij kon ook genieten van het leven, vooral in het samenzijn met zijn uitgebreide vriendenkring. En kennelijk was hij toch geraakt door het optimisme over het jonge Holland. Hij stond open voor de nieuwe technologie; hij was immers behalve tekenaar, schilder en brievenschrijver ook pionier in de ontluikende fotografie. En hij wist de nieuwe middelen van transport te vinden: hij was in Londen, Antwerpen en Venetië geweest, en zou op latere leeftijd afreizen naar Indië en San Francisco.

Ik ben nu 52 jaar, precies zo oud als Willem Witsen toen hij deze ets maakte. Hoe optimistisch hij toen nog was, durf ik niet te zeggen. Het rommelde in Europa, in 1912. De Titanic ging ten onder. Er waren hoogoplopende conflicten uitgevochten tussen de arbeidersklasse en de elite. Denk aan de spoorwegstakingen van 1903. Bordewijk beschreef

het Amsterdam van die tijd als 'een zwaar pand van baksteen, bruinrood geverfd, de jaloezieën neer voor alle ramen'.

Voelde mijn overgrootvader dat ook zo? Zat hij ermee? Een wereldburger in tijden van nationalisme. Ook voor mij als nazaat en als kind van déze tijd, valt er nog een hoop op te zoeken in de prachtige online-brieveneditie van het Huygens ING.

‘De weg van het licht’ Verwey interpreteert Huygens

Gerlof Verwey

Herinneringen

In 1952 verhuisden mijn ouders met hun gezin van Amsterdam naar Bussum. Het huis aan de Nieuwe 's-Gravelandseweg 78, vlak bij 'De Lelie',¹ lag op een paar honderd meter van de voormalige woning van Herman Gorter; zag aan de achterzijde over de weilanden uit op het Walden van Frederik van Eeden en lag ongeveer 2,5 kilometer verwijderd van 's-Graveland, waar Henriette Roland Holst woonde. In ons huis hingen talrijke schilderijen, etsen, tekeningen die herinnerden aan de vriendenkring van onze grootouders: Jozef Israëls, Jan Toorop, George Hendrik Breitner, Eduard Karsen, Willem Witsen en anderen – kunstwerken die met het overlijden van mijn vader in 1999 in de diaspora van kinderen en kleinkinderen verdwenen.

De jaren in Bussum waren voor mij de jaren van de middelbare school en de eerste studiejaren. Het was een tijd waarin de herinnering aan het familieverleden rond grootvader Albert en grootmoeder Kitty op gezette tijden een nieuwe impuls ontving door bezoekers die uit de coulissen van dat verleden binnenstapten: ik herinner mij Hans van Eeden, zoon van Frederik van Eeden, die op zijn fiets uit Baarn langs kwam en ons kinderen altijd verbaasde doordat hij bij elke hap veertig maal kauwde met snelle kaakbewegingen, als een konijn; maar ook bijvoorbeeld Judith Wolfskehl, een heel lieve vrouw, de dochter van Karl Wolfskehl, die door de Duitse boerenklederdracht waarin ze haar opwachting maakte uit een andere

---

¹ Nieuwe 's-Gravelandseweg 86. Het huis werd in 1899 door Willem Bauer gebouwd voor het gezin Van Eeden, d.w.z. Frederik, zijn eerste echtgenote Martha van Vloten en hun zoontjes Hans en Paul.

wereld leek te komen.² Ik herinner mij Edgar Salin, uit de kring rond Stefan George, en toentertijd hoogleraar economie in Bazel, die zich excuseerde dat hij geen Nederlands sprak maar ter vergoelijking naar grootvader Albert verwees die in een vergelijkbare situatie gezegd zou hebben dat hij alleen maar het Italiaans van Dante kon spreken.³ Ik herinner me ook de componist Hugo Kauder die met nadruk en overtuiging ons voorhield dat het Weense triumviraat van Hitler, Freud en Schönberg verantwoordelijk was voor de ondergang van de West-Europese cultuur.⁴ En last but not least Erik Witsen, de zoon van de schilder Willem Witsen (1860-1923), vader van Jenno en grootvader van Peter Paul Witsen.

Voor ons kinderen was 'oom Erik' een graag geziene gast die bij gelegenheid mijn vader adviseerde over de vraag, op welke plek alle schilderijen in ons huis het beste konden hangen, hem uitlegde welke systemen van ordening van zijn omvangrijke boekenbezit mogelijk waren, of zich met mij onderhield over pianomuziek. Conversaties die wij later, toen ik al studeerde, op gezette tijden in Den Haag (zijn woonplaats) voortzetten onder het mom van 'pianoles' en waarin onderwerpen van Bach tot en met de *Timaeus* van Plato aan de orde kwamen.⁵ Deze

---

2 De schrijver en dichter Karl Wolfskehl (1869-1948), levenslang bevriend met Verwey én George, trouwde met Hanna de Haan, dochter van de Nederlandse dirigent en componist Willem de Haan in Darmstadt, die een goede vriend van de Verweys was. Hun dochters waren Judith (1901-1983) en Renate (1899-1976).

3 Edgar Salin (1892-1974). Zijn bezoek in Bussum kan heel wel kort na zijn emeritaat in 1962 hebben plaatsgevonden. In 1961/1962 was hij nog rector van de universiteit van Bazel.

4 Hugo Kauder (1888-1972), Oostenrijks componist, muziekpedagoog en muziektheoreticus. Ik acht het niet onmogelijk dat Kauder via Rudolf Pannwitz (1886-1969) – groot bewonderaar van Verwey (en George) en sinds 1919 een soort mentor van Kauder – op de gedachte werd gebracht muziek te componeren bij een aantal van Verweys gedichten. Een exemplaar van zijn *Counterpoint. An Introduction to Polyphonic Composition* van 1960 ontving ik niet lang na zijn bezoek via Mea Nijland-Verwey, mijn tante, met Kauders verzoek aan mij vooral de voorrede (kritiek op de twaalftoonsmuziek van Schönberg) en het eerste hoofdstuk ('Theoretical foundations') te lezen.

5 De (oorspronkelijk pythagoreïsche) toonladder in Plato's *Timaeus* (35B) geldt als oorsprong van de theorie van de 'harmonie der sferen'. Boethius (480-524), wiens *De Institutione Musica* de grondslag vormde voor de latere middeleeuwse muziektheorie, baseerde zijn eigen theorie echter op een foutieve interpretatie van die toonladder.

en dergelijke herinneringen kwamen jaren geleden weer boven toen ik in 2004 ten huize van Ester Wouthuysen met haar en de toenmalige voorzitter van de Willem Witsen Stichting, Norbert van den Berg, namens de Kitty van Vloten Stichting overlegde over een subsidie voor de editie van brieven van Willem Witsen. Vanzelfsprekend vind ik het ontzettend leuk bij deze gelegenheid – hoe kortstondig ook – het podium te mogen delen met Peter Paul!

Het brievenproject

Velen hebben in de afgelopen jaren samengewerkt om het online-project 'Brieven en Correspondenten rond 1900' te realiseren. Wat Willem Witsen en Albert Verwey daar zelf over zouden hebben gedacht als zij er weet van zouden hebben gehad, kan ik hooguit raden. Vermoedelijk zouden ze zich daar niet echt behaaglijk bij hebben gevoeld. Voor nakomelingen in de derde generatie zal dat gevoel van onbehagen of twijfel afgezwakt zijn: het leven van hun grootvader of overgrootvader is inmiddels publiek bezit geworden. Daar valt niets aan te doen. Sterker, is het niet hoog tijd om al diegenen te danken die aan de openbaarmaking van dat leven hebben bijgedragen? Zonder enige twijfel. En dat zijn er inmiddels zeer velen, zowel individuele personen als instellingen.

Aan de oorsprong staan Margaretha Schenkeveld en haar opvolger aan de Vrije Universiteit in Amsterdam, Dick van Halsema, die als eersten het plan opvatten van een systematische collectie van de Verwey-correspondentie. Dat plan werd uitgevoerd dankzij een grote subsidie van ZWO en het resultaat daarvan zou de grondslag leveren voor de latere digitaliseringsprojecten.⁶ Bij de niet minder belangrijke volgende fase in de beschikbaarstelling via internet zijn er drie namen die er uit-

---

⁶ Het werk betreffende de Verwey-correspondentie werd uitgevoerd door Lieneke Frerichs, Marijke Stapert-Eggen en Frank Ligthoet.

springen – twee personen en één instelling – zonder wie of welke in elk geval dit online-brievenproject niet was uitgevoerd: Marijke Stapert-Eggen, Annemarie Kets-Vree en het Huygens Instituut.

Marijke Stapert, twintig jaar lang de secretaris van het bestuur van de Kitty van Vloten Stichting, was de eerste die werk maakte van een systematische digitale registratie van de correspondentie van Albert Verwey. Haar komt de hulde toe die iedere pionier verdient. De wijze waarop, vervolgens, Annemarie Kets, met grote toewijding, intelligentie en volharding dit project – uiteindelijk haar project – omgetoverd en ten einde heeft weten te brengen verdient niet alleen bewondering, maar ook grote dank! In haar dank ik ook haar vele helpers, van stagiaires tot leden van de redactiecommissie, die een rol hebben gespeeld in de totstandkoming van dit resultaat. De derde in mijn opsomming is het Huygens Instituut voor Nederlandse Geschiedenis – de onvolprezen matrix van editorische hoogtepunten. Het Huygens Instituut noem ik echter niet alleen, omdat het de lanceerbasis is van Annemaries vlucht naar de ruimte van de publiciteit, maar ook vanwege zijn naamgevers, Constantijn en Christiaan, en de relatie van Albert Verwey tot hen.

Verweys lezing van het Huygens-motto. Een interpretatie

Dat er tussen Constantijn en Christiaan Huygens en Albert Verwey meer dan een puur extern verband bestond wordt al gesuggereerd door het feit dat hij beiden citeert. Maar hoever gaat die binding? Daarover leg ik u, tot besluit, graag de volgende interpretatieve hypothese voor:

Een maand geleden wandelde ik met mijn oudste zoon in de buurt van Nijmegen. Hij was voor mijn verjaardag overgekomen uit Brussel, waar hij als econoom bij de Europese Unie werkt. Hij vertelde mij over een voordracht die hij in november bij de EUR moest houden over het thema: 'Europa in crisis?' Wat hem telkens weer opviel, zei hij, was dat

alle onheilsvoorspellingen ten spijt er in crisissituaties altijd onvoorziene krachten van evenwichtsherstel in werking traden die de eerdere voorspellingen logenstrafden en de loop van het historisch proces onvoorspelbaar maakten.

Wat me in zijn woorden trof was het nadrukkelijk spreken over evenwicht zoekende krachten. In 1998 had ik zelf in een monografie het denken van de Nederlandse filosoof en psycholoog Gerard Heymans getypeerd als beheerst door het equilibrium-model⁷; diezelfde trek herkende ik in mijn vader. Maar ook – en dat is belangrijker – in mijn grootvader, Albert Verwey, die in 1912 de sonnetkunst van Constantijn Huygens als een werk van ‘evenwichtige hartstochtelijkheid’ had getypeerd en tien jaar later in een tijd van tegelijk grote persoonlijke als algemeen-culturele crisis, zijn dichtbundel *De Weg van het Licht* van 1922 als motto meegaf: ‘De weg van het Licht is een opeenvolging van verbroken evenwichten’.⁸ Woorden die toegeschreven worden aan Constantijns zoon Christiaan, de auteur van een *Traité de la lumière*, waarin deze de golftheorie van het licht uiteenzette.

Men hoeft in dat motto alleen maar het woord ‘licht’ te vervangen door het woord ‘Leven’ om te begrijpen wat Verwey in de woorden van Huygens gefascineerd moet hebben: een alternatieve definitie van het Leven die rekening houdt met de donkere zijde daarvan. Leven is niet meer vanzelfsprekend een Leven dat in de stille zekerheid van zijn voortgang ‘heerlijk’ mag heten, maar een Leven dat bij tijd en wijle een

---

7 G. Verwey, *Gerard Heymans (1857-1930) en het Equilibriummodel* (Best 1998).

8 Maurits Uyldert, *Uit het leven van Albert Verwey. Naar de voltooiing* (Amsterdam 1959), 110, verwijst naar nagelaten aantekeningen van Verwey uit de tijd na de voltooiing van ‘De Weg van het Licht’, waarin deze getuigt van zijn worsteling om herstel van evenwicht als voorwaarde voor het terugwinnen van de ‘hoogste verbeeldingsvorm’. Ook P.N. van Eyck (in: ‘Albert Verwey, Naar aanleiding van De Weg van het Licht’, in: *De Gids* 88 (1924), dl. I, 103-128 [= VV 4, 247-275]) spreekt van een persoonlijke crisis. Alleen bij Theodoor Weevers, *Vision and Form in the Poetry of Albert Verwey. Poems from the Oorspronkelijk Dichtwerk with Renderings in English Verse* (London 1986), 14, wordt die crisis in een bredere context geplaatst: ‘[But] by 1918 the effects of the First World War had ruined the financial foundation of Verwey’s third and most influential periodical, *De Beweging*, and with it most of his contacts with men of letters. He stood alone once more. This crisis, too, was overcome by a poetic self-communing that resulted in even greater achievements.’

bron van verschrikkingen is. Vóór de Eerste Wereldoorlog concipieerde Verwey – niet ongelijk aan Goethe – het Leven als de ongestoorde dynamiek van de levenskracht die zich uitte in de ritmiek van stijging en daling van de levensbeweging.⁹ Het sonnet met zijn stijging in de eerste twee kwatrijnen en zijn daling in het daarop volgende sextet was daar de paradigmatische vertegenwoordiging van.¹⁰ Maar in de crisisjaren van het interbellum dringt – episodisch – een ander Levensbegrip naar voren, Leven als de successie van evenwicht en evenwichtsverstoring. Ieder evenwicht is gedoemd verstoord te worden, iedere evenwichtsverstoring wordt vroeg of laat gevolgd door herstel van evenwicht.

Ik betwijfel of familieleden van dichters, schrijvers, kunstenaars – dichtbij of verder af – geacht kunnen worden betrouwbaarder uitleggers van het werk van hun beroemde voorzaten te zijn dan anderen, niet-familieleden, die vele jaren het werk van die dichters of kunstenaars met liefdevolle aandacht hebben bestudeerd. Maar misschien dat die nazaten als interpreten enig gewicht in de schaal kunnen leggen als het gaat om de herkenning van wat wezenlijk is in de levensopvatting van vroegere familieleden. Als dat in mijn geval opgaat, dan moge dit gegeven niet alleen mijn interpretatie van het Huygens-motto boven *De Weg van het Licht* schragen, maar tegelijk begrijpelijk maken waarom en in welke

---

9 Verweys beeld van 'hartstochtelijke stijging en daling' herinnert sterk aan de metafoerik van de ademhaling die we bij Goethe verwoord vinden in de polariteit van het in- en uitademen: 'die ewige Systolè en Diastolè, die ewige Synkrisis und Diakrisis, das Ein- und Ausatmen der Welt, in der wir leben, weben und sind.'

10 Dat vermag Verweys grote interesse in het sonnet te verklaren: in 1885 verscheen in het eerste nummer van *De Nieuwe Gids* (1885) al een uitvoerige studie van de sonnetten van Shakespeare (die hij veel later nog zou vertalen) en publiceerde hij 44 sonnetten in zijn bundel 'Van de liefde die vriendschap heet'. Zijn oorspronkelijke liefde voor het sonnet zal hij ook later in zijn leven bewaren. Zo bespreekt hij in 1912 in 'Oude Nederlandsche sonnetten' (in 1922 herdrukt in: *Proza*, dl.V, 26-44) een verzameling van zeshonderd sonnetten, verzameld en uitgegeven door een heer Heijting, waarin zijn dynamische karakteristiek van het sonnet in termen van stijging en daling maatstaf voor de beoordeling van de kwaliteit van sonnetten wordt: die van Shakespeare en P.C. Hooft voldoen aan die maatstaf, die van Vondel en veel mindere goden niet. Na Hooft daalt het niveau, maar 'Huygens [lees: Constantijn Huygens] en Reefsens [beter bekend als Jacobus Revius, GV] hebben beide[n] van het sonnet iets goeds gemaakt [...]. Zij schreven ware sonnetten, maar die minder uitingen zijn van een hartstochtelijk evenwicht dan van evenwichtige hartstochtelijkheid (mijn cursivering).

zin de dichter in het werk van vader en zoon Huygens een innerlijke verwantschap met hemzelf bespeurde.

Post uit het verleden

Over de digitale editie Brieven en Correspondenten rond 1900

Annemarie Kets

De briefwisseling tussen Willem Witsen en Albert Verwey

Aan het begin van het symposium 'Brieven en correspondenten rond 1900' bereikte ons post uit het verre verleden. Het zijn voor zover bekend de eerste briefjes die de beeldend kunstenaar Willem Witsen (1860-1923) en de letterkundige Albert Verwey (1865-1937) elkaar schreven.¹ Twee korte, maar veelzeggende briefjes. Persoonlijke briefjes ook, ondanks de afstandelijke aanhef en ondertekening. Ze komen recht uit het hart. Ik vind ze ontroerend, door hun inhoud en ook omdat ze tijdens het symposium vertolkt werden door nazaten van de briefschrijvers, Gerlof Verwey en Peter Paul Witsen.

Albert Verwey en Willem Witsen hadden elkaar begin jaren tachtig van de negentiende eeuw leren kennen in het culturele circuit van Amsterdam. Beiden jong en aankomend kunstenaar. Ze kwamen elkaar tegen tijdens vergaderingen van het letterkundig genootschap Flanor² en in de drukbezochte kunstenaarskroegen. Heel diep zal hun contact toen nog niet zijn gegaan. Toen zij elkaar na de verschijning, in november 1885, van Verweys debuutbundel *Persephone* tegenkwamen, durfde Witsen blijkens

---

¹ Willem Witsen aan Albert Verwey, 7 augustus 1886, en Albert Verwey aan Willem Witsen, 10 augustus 1886. In: Annemarie Kets, *Brieven en Correspondenten rond 1900. Digitale editie*. Huygens Instituut voor Nederlandse Geschiedenis (KNAW) 2016. (<http://brieven-correspondenten-1900.huygens.knaw.nl> [2017-01-24]). Hierna aangehaald als: Kets, *Brieven en Correspondenten rond 1900*. Alle in deze bijdrage aangehaalde brieven zijn ontleend aan deze editie. Zie voor de afbeeldingen van de originelen en de transcripties van de twee hier genoemde briefjes p. 7-10 in dit boek.

² Jenny Reynaerts, 'Beheerste bewogenheid. Het leven van Willem Witsen (1860-1923)', in: Irene M. de Groot e.a. (red.), *Willem Witsen (1860-1923). Schilderijen, tekeningen, prenten, foto's* (Bussum 2003), 24-25.

zijn briefje immers niet met de dichter over diens verzen te spreken.³ Een klein jaar later zou hun verstandhouding echter radicaal veranderen, zo blijkt uit hetzelfde epistel. Verwey had in augustus 1886 zijn gedicht *Cor Cordium* gepubliceerd in *De Nieuwe Gids*.⁴ Witsen moet het direct gelezen hebben, want al op 7 augustus liet hij de dichter weten dat hij er diep door geraakt was. Op zijn beurt was Verwey getroffen door de emoties die zijn vers bij Witsen had opgewekt. Hij moet hem herkend hebben als een van de zeldzame lezers die in staat waren zijn poëzie te doorvoelen. En dat nog wel bij dit zeer persoonlijke gedicht, dat hij naar eigen zeggen niet voor het publiek had geschreven.

Witsen schreef zijn briefje aan Verwey vanuit Ewijkshoeve, het buitenhuis van de familie bij Baarn, waar hij zich vaak voor langere tijd terugtrok om zich – ver van de Amsterdamse drukte en de drank – te kunnen concentreren op zijn werk.⁵ Om de ontwikkelingen in Amsterdam te kunnen volgen was hij dus voor een belangrijk deel aangewezen op het briefverkeer. Verwey beschouwde hij in die periode als zijn belangrijkste informant. '[jij] bent', schreef hij hem op 25 oktober 1887, 'de eenige van wien ik kans heb nog 's iets te hooren'.⁶ Maar hun correspondentie zou niet lang duren. Zij eindigde abrupt in december 1888 als gevolg van verwikkelingen rond de breuk tussen Verwey en diens boezemvriend Willem Kloos.⁷ Witsen koos toen partij voor Kloos.

---

3 Albert Verwey, *Persephone en andere gedichten* ('s-Gravenhage 1885). De maand van verschijnen is ontleend aan het *Nieuwsblad voor den Boekhandel* 52 (1885), nr. 92 (17 november), 1.

4 Albert Verwey, 'Cor Cordium', in: *De Nieuwe Gids* 1 (1885-1886), dl. 2, afl. 6, 469-477.

5 Reynaerts, 'Beheerste bewegingheid', 27.

6 Willem Witsen aan Albert Verwey, 25 oktober 1887.

7 Zie over de breuk tussen Verwey en Kloos: Bart Slijper, *In dit gevreesd gemis. Het leven van Willem Kloos* (Amsterdam 2012), m.n. 163-188. Tussen 1894 en 1899 zouden Verwey en Witsen (sinds 1893 zwagers door Witsens huwelijk met Betsy van Vloten, zuster van Verweys echtgenote Kitty van Vloten) nog enkele brieven over praktische zaken wisselen.

'... een merkwaardige gelijkheid van twee artistieke bewegingen...'

De briefwisseling tussen Witsen en Verwey mag kort geduurd hebben, zij was wel intens. De sporen die ervan bewaard zijn gebleven laten zien dat zij zich intensief bezighielden met de discipline van de ander. Vanuit zijn isolement volgde Witsen de ontwikkelingen in de literatuur op de voet. Zijn belangrijkste informatiebron, naast zijn correspondentie, was *De Nieuwe Gids*. 'Je weet niet', schreef hij Verwey, 'wat dat voor me is, zoo'n aflevering waar twee maanden werk in is geduwd – en vooral hier waar 'k met niemand spreek dan 'n paar noodige woorden met m'n zuster of m'n vader of een of andere knecht of meid'.⁸ Prompt las hij de nieuw verschenen afleveringen en vaak liet hij Verwey dan per kerende post weten wat hij van diens bijdragen vond.⁹ Eén keer, op 7 december 1887, voorzag hij een hele aflevering van commentaar.¹⁰ Vol lof was hij over Maurits van der Valk, die onder het pseudoniem J. Stemming had geschreven over 'Juiste en onjuiste begrippen over Kunst': '[...] vooral om z'n manier van de dingen te zeggen want iets nieuws is 't niet wat-i beweert'.¹¹ De bijdrage van Frank van der Goes had hem verbaasd: 'Eerlijk gezegd, heb 'k altijd zoo'n beetje gedacht dat die Goes wel zou verzuipen in z'n politiek – en daar schrijft-i in eens over literaire critiek [...] zoo als 'k niet gedacht had dat-i 't kon. Z'n woordspelingen bevallen me anders niks'.¹² De nieuwe rubriek 'Boekbeoordeelingen' vond hij 'n voortreffelijk

---

8 Willem Witsen aan Albert Verwey, 7 december 1887.

9 Voorbeelden in Witsens brieven aan Verwey van 7 augustus 1886 over diens gedicht 'Cor Cordium' in de augustus-aflevering van *De Nieuwe Gids* 1 (1885-1886), dl. 2, afl. 6, 469-477, van 2 februari 1887 over diens artikel 'De Gids nu hij vijftig jaar is' in de februari-aflevering van *De Nieuwe Gids* 2 (1886-1887), dl. 1, afl. 3, 409-431, en van 25 oktober 1887 over diens Marlowe-vertaling ('De tragische historie van Dr. Faustus') in de oktober-aflevering van *De Nieuwe Gids* 3 (1887-1888), dl. 1, afl. 1, 12-64.

10 Willem Witsen aan Albert Verwey, 7 december 1887.

11 J. Stemming [pseudoniem van Maurits van der Valk], 'Juiste en onjuiste begrippen over Kunst', in: *De Nieuwe Gids* 3 (1887-1888), dl. 1, afl. 2, 256-266.

12 F. van der Goes, 'De Critiek van Dr. J. te Winkel', in: *De Nieuwe Gids* 3 (1887-1888), dl. 1, afl. 2, 181-207.

idéé'.¹³ Aletrino's verhaal 'Een Einde' (over een jonge vrouw die langzaam wegteert in het ziekenhuis en ten slotte overlijdt) daarentegen kon hij 'niet apprecieeren, – 'k heb er niets aan; 'k vind 't niet echt'.¹⁴

Verwey op zijn beurt verdiepte zich in de beeldende kunst. Van huis uit was hij daar niet mee vertrouwd, maar hij leerde snel. Samen met Maurits van derValk bezocht hij in oktober 1886 het Museum, waar deze hem 'overal dingen wees, waar ik zelf zoo niet op lette. Ik ga er nog eens met hem heen om Willem Maris, Mauve, Neuhuys, Tholen etc op nieuw te bekijken'.¹⁵ Hij werd een trouw bezoeker van exposities met werk van jongeren, zoals de jaarlijkse tentoonstellingen van de Nederlandsche Etsclub¹⁶, de Hollandsche Teeken-Maatschappij¹⁷ en de Maatschappij Arti et Amicitiae.¹⁸ En hij begon te schrijven over beeldende kunst. In augustus 1887 publiceerde hij in *De Nieuwe Gids*, in de rubriek 'Varia', een stukje over de tweede *Portefeuille* van de Nederlandsche Etsclub.¹⁹ Het was naar zijn zeggen 'geen beoordeeling', maar een 'karakteristiek' van enkele etsen in het album, waaronder Witsens 'Duinwegje'.²⁰ Opvallend is dat Verwey niet alleen diens ets, maar ook Witsen zelf karakteriseerde: 'een artist met massieve verbeeldingen, loodzwaar om uit te spreken, maar die hem machtig inspireeren met een grooten wil, en een begeerte naar uiting, door den heerlijken opglans van hun rijke gloring'. Uit Witsens brieven

---

13 'Boekbeoordeelingen', in: *De Nieuwe Gids* 3 (1887-1888), dl. 1, afl. 2, 286-324.

14 A. Aletrino, 'Een Einde', in: *De Nieuwe Gids* 3 (1887-1888), dl. 1, afl. 2, 224-240.

15 Albert Verwey aan Jan Pieter Veth, 5 oktober 1886.

16 *Eerste jaarlijksche tentoonstelling Nederlandsche Etsclub (Panorama Mesdag, 1887-01 – 1887-02)* (Den Haag 1887). Zie Albert Verwey aan Jan Pieter Veth, 1 januari 1887 en 4 januari 1887.

17 *Twaalfde tentoonstelling van teekeningen door de gewone en eere-leden der Hollandsche Teeken-Maatschappij in het gebouw der Akademie van beeldende kunsten (1887-08 – 1887-09)* (Den Haag 1887). Zie Verweys bespreking van deze tentoonstelling: A.V., 'Vijf teekeningen op de tentoonstelling der Hollandsche Teekenmaatschappij', in: *De Nieuwe Gids* 3 (1887-1888), dl. 1, afl. 1, 126-131.

18 *Tentoonstelling van kunstwerken van levende meesters (Maatschappij Arti et Amicitiae, 1887-10 – 1887-11 en 1888-10 – 1888-11)* (Amsterdam 1887 en 1888). Zie Albert Verwey aan Katharina [Kitty] van Vloten, 7 november 1887, en Albert Verwey aan Willem Witsen, 2 november 1888.

19 A.V., 'Het Album van de Nederlandsche Etsclub', in: *De Nieuwe Gids* 2 (1886-1887), dl. 2, afl. 6, 470-472; de volgende citaten op resp. p. 472 en 471.

20 Zie Irene de Groot, "'Over dat etsen! Ja, dat is 'n curieus en interessant werk'. De grafiek van Willem Witsen', in: De Groot e.a. (red.), *Willem Witsen (1860-1923)*, 195.

valt niet op te maken wat hij hiervan vond. Feit is in elk geval dat hij zijn vriend meermalen aanspoorde om door te gaan met schrijven over beeldende kunst: 'Schrijf jij maar over Arti, je doet dat veel beter voor 'n letterkundig tijdschrift dan wij.'²¹

De beslotenheid van hun correspondentie bood Verwey en Witsen de ruimte om in een vertrouwelijke sfeer van gedachten te wisselen over de ontwikkelingen in de nieuwe kunst. Openhartig – vaak nog zoekend en onzeker, maar soms ook met veel overtuiging – maakten ze elkaar deelgenoot van hun gevoelens en gedachten. Ze waren kritisch, oordeelden soms hard over het werk van tijdgenoten. 'Dan heb je [Jan Pieter] Veth', schreef Witsen toen hij een hele reeks schilders de revue liet passeren, 'die heeft 'n manier voor *zich*, maar waarachter niets anders; mooie kleëren op 'n ledepop.. en dat heet origineel omdat 't vreemd, ongezonder geschilderd is.'²² Maar het enthousiasme en optimisme overheersten, in combinatie met hun gevoel dat zij dezelfde idealen nastreefden. 'Wat wij beweren', aldus Verwey, 'dat de dichter doen moet met woorden: zuiver voelen en nauwkeurig uitdrukken; dat, zeggen we, moet de schilder doen met verf. En nu is het een merkwaardige gelijkheid van twee artistieke bewegingen, dat vóór en gelijk met de letterkundige hervorming, een soortgelijke hervorming in de schilderkunst gebeurd is en gebeurt.'²³ Ook Witsen was zich bewust van de connecties tussen ontwikkelingen in beide disciplines. '[Ik] verbeeld me', schreef hij zijn vriend, 'dat we op weg zijn naar 'n Nieuwe periode, 'n sensationeele kunst, geïntroduceerd door de letterkunde of liever geboren uit 't contact met de litteratuur'.²⁴

---

21 Willem Witsen aan Albert Verwey, 3 november 1887. Aansporingen ook in Witsens brieven aan Verwey van 16 november 1887 en 14 mei 1888.

22 Willem Witsen aan Albert Verwey, 3 november 1887.

23 Albert Verwey, 'De Gids nu hij vijftig jaar is', in: *De Nieuwe Gids* 2 (1886-1887), dl. 1, afl. 3, 409-431; het citaat op p. 431.

24 Willem Witsen aan Albert Verwey, 3 november 1887.

Voor ons, latere lezers, is de correspondentie tussen Verwey en Witsen een mooi voorbeeld van een verschijnsel dat rond 1900 wijd verbreid was: domeinoverschrijding. De westerse wereld maakte toen een periode van vernieuwing door; zo ingrijpend dat historici achteraf spraken van een breukvlak in de geschiedenis en van het ontstaan van het moderne Nederland.²⁵ Wetenschappelijke innovaties, artistieke stromingen, maatschappelijke en politieke veranderingen volgden elkaar snel op. Kenmerkend voor deze periode is dat de ontwikkelingen weliswaar vaak tot stand kwamen binnen afzonderlijke disciplines, maar tegelijkertijd ook onderdeel waren van een brede vernieuwingsbeweging. Voor de verspreiding van de nieuwe denkbeelden – of voor het verzet daartegen – waren domein overschrijdende contacten en discussies van cruciaal belang. Het briefverkeer was voor de betrokkenen van toen een belangrijk communicatiekanaal. Inmiddels zijn hun correspondenties een voornaam bron van onderzoek geworden. Voor interdisciplinair onderzoek – zo bleek uit een inventarisatie en evaluatie van negentiende-eeuwse brievencollecties – zijn met name briefwisselingen van zogeheten sleutelfiguren van belang, '[omdat] hun activiteiten zich vaak tot diverse disciplines uitstrekten (letterkunde, filosofie, beeldende kunst, politiek, geschiedenis)'.²⁶

Verwey en Witsen waren als beginnend schrijver en kunstenaar al sleutelfiguren in de dop. Behalve van het briefverkeer maakten ze ook intensief gebruik van andere, destijds gangbare communicatiekanalen. Witsen manifesteerde zich vooral in het verenigingsleven. Hij was lid en soms ook bestuurslid van meerdere culturele gezelschappen, ook op het

---

25 Vergelijk de titels van twee historische studies: *Op het breukvlak van twee eeuwen* door Jan Romein uit 1967 en *Een nieuwe wereld. Het ontstaan van het moderne Nederland* door Auke van der Woud uit 2006.

26 Nop Maas en Jacqueline de Man, *Rapport van het Project Nederlandse literaire brievencollecties en -edities 1800-1900* (Den Haag 1996). Het Project werd uitgevoerd in opdracht van het toenmalige Bureau Basisvoorziening Tekstedities (inmiddels opgegaan in het Huygens Instituut voor Nederlandse Geschiedenis). De correspondenties van Witsen en Verwey worden in het *Rapport* vermeld op p. 6, 13, 31 en 41. Het citaat staat op p. 13.

terrein van de literatuur en de muziek, en richtte samen met anderen twee verenigingen voor jonge kunstenaars op: Sint Lucas (in 1880) en De Nederlandsche Etsclub (in 1885). Daarnaast nam hij actief deel aan het tentoonstellingscircuit.²⁷ Verwey profileerde zich vooral via het tijdschriftwezen. Als mede-oprichter, redacteur en drijvende kracht van *De Nieuwe Gids* (opgericht in 1885) had hij niet alleen te maken met publicisten uit het letterkundige domein, maar ook met auteurs uit domeinen als de beeldende kunst, de wetenschap en de politiek. Zelf was hij een uiterst productief publicist, in zijn eigen tijdschrift en elders, van poëzie natuurlijk, maar ook van programmatische en polemische artikelen, spraakmakende brochures, kritieken over literatuur en beeldende kunst en literair-historische beschouwingen.

De editie Brieven en Correspondenten rond 1900

In latere jaren groeiden Witsen en Verwey dankzij hun brede contacten in het culturele en maatschappelijke leven uit tot sleutelfiguren van hun generatie, elk met zijn eigen correspondentienetwerk. Zij moeten het historisch belang hiervan hebben ingezien, want beiden hebben door de jaren heen een omvangrijk privéarchief aangelegd van hun ingekomen post. Een groot deel van hun uitgaande post is eveneens bewaard gebleven. De correspondentie van Witsen telt ruim 2.000 brieven en is volledig in de gelanceerde editie opgenomen.²⁸ De uitgave van Verweys correspondentie moest vanwege de omvang (naar schatting telt deze meer dan 30.000 grotendeels onuitgegeven brieven²⁹) beperkt

---

27 Reynaerts, 'Beheerste bewogenheid', 19-26.

28 Witsens correspondentie was eerder gepubliceerd; zie hiervoor Kets, *Brieven en Correspondenten rond 1900*, 'Verantwoording'/'Samenstelling Brievencorpus'/'De correspondentie van Willem Witsen'. Zie ook noot 39.

29 M. Stapert-Eggen, 'Op weg naar een computereditie van de correspondentie van Albert Verwey', in: *Gezelliana. Kroniek van de Gezellestudie* (1991), nr. 2 (Colloquiumnummer: *Editiewetenschap en de briefwisseling van G. Gezelle*), 47-48.

worden tot, in principe, de jaren 1880-1895.³⁰ In totaal bevat de editie nu 5.512 brieven van 439 correspondenten, Verwey en Witsen inbegrepen. Aan de transcripties van de brieven zijn kleurenafbeeldingen van de originele documenten toegevoegd. Zoek- en selectiefuncties maken het omvangrijke materiaal toegankelijk. Enkele aspecten ervan worden hieronder nader toegelicht.³¹

Naast een *full-text*-zoekmogelijkheid om de inhoud van de brieven op trefwoorden te kunnen doorzoeken, biedt de editie een *faceted search*-optie. Hiermee kunnen gebruikers, al naar gelang hun zoekvraag, deelcorpora van de brieven selecteren. Om dit mogelijk te maken zijn per brief vergelijkbare en uniforme metadata toegekend. Stel dat een onderzoeker wil weten met wie Witsen nog meer correspondeerde in de periode dat hij bevriend was met Verwey. In dat geval vinkt hij/zij onder het *facet* 'Correspondent' de naam van Witsen aan en vervolgens bakent hij/zij op de schuifbalk onder het *facet* 'Periode' de jaren 1886-1888 af.³² Deze actie levert een corpus van 160 brieven op. De informatie in de andere *facets* sluit automatisch aan bij deze verzameling, zodat de onderzoeker zijn/haar selectie desgewenst kan verfijnen. Bij voorbeeld door de briefwisseling met een specifieke correspondent op te roepen. Of door de brieven te selecteren die Witsen vanuit Ewijkshoeve verstuurde. De geselecteerde documenten kan hij/zij vervolgens met een simpele muisklik openen.

Zoals gezegd bevat de editie brieven van 439 correspondenten. Velen van hen speelden een vooraanstaande rol in de dynamische decennia rond 1900. Sindsdien zijn zij opgenomen in handboeken, encyclopedieën en *Wikipedia*. Andere correspondenten zijn nooit algemeen bekend ge-

---

30 In enkele gevallen is de grens van 1895 overschreden; meer informatie hierover in Kets, *Brieven en Correspondenten rond 1900*, 'Verantwoording'/'Samenstelling Brievencorpus'/'De correspondentie van Albert Verwey'/'Samenstellende delen'. Zie ook noot 39.

31 Meer over de gebruiksmogelijkheden van de editie in Kets, *Brieven en Correspondenten rond 1900*, 'Over deze editie'/'Gebruiksaanwijzingen'.

32 Omdat de schermafbeeldingen zoals getoond tijdens het symposium in gedrukte vorm geen leesbaar resultaat opleveren, is ervan afgezien deze hier op te nemen. Belangstellenden kunnen uiteraard de editie zelf raadplegen.

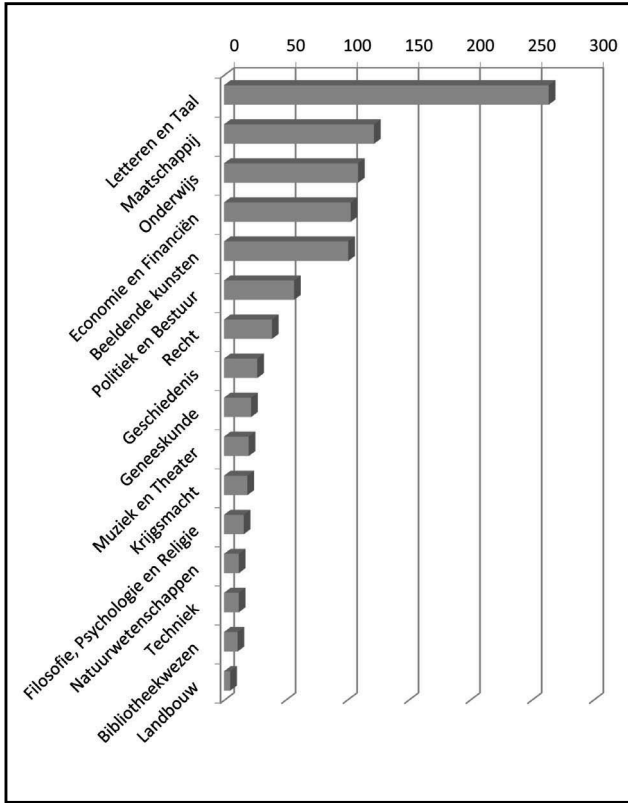

worden of zijn in de loop van de tijd vergeten geraakt. Maar dat wil niet altijd zeggen dat zij niet ook een rol hebben gespeeld in de toenmalige discussies en ontwikkelingen. Meer dan eens namelijk wekken brieven van obscure correspondenten de indruk dat zij wel degelijk op de een of andere wijze betrokken waren bij de vernieuwingen van hun tijd. Kennis van hun achtergronden kan daar meer inzicht in geven. Daarom bevat de editie naast het onderdeel 'Brieven' een tweede component: 'Correspondenten', bestaande uit een database met gegevens over de professionele en maatschappelijke activiteiten van de briefschrijvers. Per correspondent is vastgelegd in welk domein of welke domeinen zij actief waren. Het blijkt, zoals te zien is in de grafiek op pagina 40, dat zij zich als groep in meerdere of mindere mate manifesteerden in zestien verschillende culturele, maatschappelijke en intellectuele domeinen.³³

Evenals Verwey en Witsen zelf waren veel van hun correspondenten actief in het verenigingsleven en/of het tijdschriftwezen. De database vermeldt daarom ook aan welke periodieken de briefschrijvers meewerkten en van welke verenigingen zij lid waren. Dit levert eveneens een divers beeld op, verspreid over uiteenlopende domeinen. Het totaaloverzicht van periodieken bevat bij voorbeeld naast gerenommeerde algemeen-culturele tijdschriften ook religieuze en politieke organen, met voor elke richting daarbinnen een eigen dag-, week- of maandblad, en specialistische wetenschappelijke bladen voor onderscheiden vakgebieden. En in de lijst met lidmaatschappen komen niet alleen artistieke verenigingen voor, maar bij voorbeeld ook wetenschappelijke genootschappen, met soms een algemeen en soms een specialistisch karakter, en religieus of politiek georiënteerde gezelschappen met een landelijk dan wel plaatselijk bereik.

---

33 De indeling in domeinen is gebaseerd op gegevens in bestaande biografische bronnen. In de database zijn deze gegevens veralgemeniseerd, zodat overeenkomstige activiteiten op verschillende abstractieniveaus kunnen worden gezocht dan wel geselecteerd. De indeling in domeinen geeft, op basis van de *Classification Outline* van de Library of Congress (Washington), het hoogste aggregatieniveau weer. Meer hierover in Kets, *Brieven en Correspondenten rond 1900*, 'Verantwoording'/Database Correspondenten/'Geraadpleegde bronnen' en 'Verantwoording'/Database Correspondenten/'Toelichting op de velden'.

Evenals bij de component 'Brieven' kunnen gebruikers bij de component 'Correspondenten' selecties aanmaken via de *faceted search*. In dit geval vormen de gegevens in de velden van de database de basis. Zo kan men bij voorbeeld de samenstelling en kenmerken van bepaalde subgroepen (vrouwen, generatiegenoten, medewerkers aan een bepaald tijdschrift of leden van een genootschap) bestuderen en ook veranderingen die zich daar in de loop van de tijd mogelijk in hebben voorgedaan. Gegevens uit de onderdelen 'Brieven' en 'Correspondenten' kunnen gecombineerd worden, bij voorbeeld door de brieven op te roepen van correspondenten uit een eerder geselecteerde subgroep.

Brieven en Correspondenten rond 1900 is, zoals de titel wil aangeven, niet bedoeld als een afgesloten publicatie, maar is zodanig opgezet en ingericht dat andere brievencollecties erin geïntegreerd zouden kunnen worden. Onderzoekers zullen, al naar gelang hun interessegebied, hun eigen wensen hebben. Zo spreekt Mathijs Sanders de wens uit dat de editie zich voor wat betreft de correspondentie van Verwey 'ook over de periode 1895-1937 zal gaan uitstrekken [...]. Niet alleen zal dan de hele sleutelfiguur in beeld komen, ook stelt die uitbreiding ons in staat om de historische continuïteit van *belle époque* en interbellum te zien.'³⁴ Een uitbreiding met correspondenties uit niet-culturele domeinen zou meer of een ander licht kunnen werpen op de vernieuwingsbeweging rond 1900. Te denken valt aan briefwisselingen van psychologen, filosofen en bètawetenschappers, waarvoor Madelon de Keizer aandacht vraagt³⁵, of – voeg ik daaraan toe – van vertegenwoordigers uit de nauw met elkaar verbonden en destijds invloedrijke domeinen 'Maatschappij' en 'Politiek en Bestuur'. Dit zijn slechts enkele voorbeelden van hoe *Brieven en Correspondenten rond 1900* een steeds rijkere bron van informatie zou kunnen worden voor interdisciplinair onderzoek naar een cruciale periode.

Ten slotte

'Editeren behoort "teamwork" te zijn' schreef ik in 1983, in het 'Woord vooraf' van mijn proefschrift.³⁶ Zonder overdrijving kan ik ruim drie decennia later stellen dat *Brieven en Correspondenten rond 1900* zonder *teamwork* niet met deze inhoud en in deze vorm had kunnen verschijnen. Het is helaas onmogelijk om hier alle personen en instellingen te noemen

---

34 Mathijs Sanders, 'Albert Verwey – Europa in brieven'. In dit boek, p. 69-77; het citaat op p. 77.

35 Madelon de Keizer, 'Albert Verwey, een correspondent van formaat'. In dit boek, p. 57-67.

36 Annemarie Kets-Vree, *Woord voor woord. Theorie en praktijk van de historisch-kritische uitgave van een prozatekst, gedemonstreerd aan Een ontgoocheling van Willem Elsschot* (Utrecht 1983), 7.

die hebben bijgedragen aan de totstandkoming van de editie. Daarom beperk ik me tot drie elementen in het teamwork die mijns inziens ook voor andere editieprojecten van belang zouden kunnen zijn.³⁷

Onmisbaar was de interdisciplinaire omgeving van het Huygens Instituut voor Nederlandse Geschiedenis. Collega's van de afdeling ICT-beheer en -ontwikkeling hebben de online-werkomgevingen gebouwd waarin de brieven zijn geëditeerd en de *database* is aangemaakt. Zoveel mogelijk rekening houdend met mijn wensen hebben ze bovendien speciaal voor deze editie een toegankelijke publicatieomgeving ontwikkeld. De fusie van het Huygens Instituut en het Instituut voor Nederlandse Geschiedenis gaf mijn project een belangrijke impuls doordat twee tradities op het gebied van bronnenuitgaven dichter tot elkaar kwamen. Zo ontstonden er inspirerende gesprekken met nieuwe collega's in de discussiegroep 'Interdisciplinaire netwerken rond 1900', die hun sporen hebben nagelaten in het uiteindelijke resultaat.

Van groot belang was vervolgens de medewerking van erfgoedinstellingen, die om niet vele duizenden hoogwaardige kleurencans hebben geleverd van brieven uit hun collecties. Dankzij hun bijdragen was het mogelijk de brieven op basis van scans te transcriberen in de online-werkomgeving, vanuit elke werkplek met een internetverbinding en op elk gewenst moment. Nu zijn de scans onderdeel van de editie, zodat ook andere onderzoekers ze kunnen raadplegen.

Ten slotte speelde de samenwerking met de academische gemeenschap een belangrijke rol. Dankzij het Albert Verwey-Brievenproject uit de jaren tachtig van de vorige eeuw en de inspanningen van de Universiteitsbibliotheek van Amsterdam konden we de tijdrovende fase van het inventariseren van Verweys correspondentie overslaan.³⁸ Rechthebbenden van vier eerder gepubliceerde edities gaven ons toestemming hun trans-

---

37 Zie voor een volledig overzicht van betrokken personen en instellingen: Kets, *Brieven en Correspondenten rond 1900*, 'Over deze editie/'Colofon'.

38 Zie Kets, *Brieven en Correspondenten rond 1900*, 'Inleiding/'Voorgeschiedenis 1982-1995'.

cripties te integreren in *Brieven en Correspondenten rond 1900*.³⁹ Studenten in werkgroepen, stagiairs en geschoolde vrijwilligers maakten in de online-werkomgeving transcripties van soms moeilijk leesbare brieven en verzamelden gegevens voor de database en droegen zo in belangrijke mate bij aan de voortgang van het project.

De medewerking van zo velen gedurende de afgelopen jaren was niet alleen waardevol, maar ook inspirerend. Hopelijk zal de editie *Brieven en Correspondenten rond 1900* nu op haar beurt een bron van inspiratie zijn voor onderzoekers, docenten en studenten in de Geesteswetenschappen, nu en in de toekomst.

---

39 De betreffende edities zijn, in volgorde van publicatie: *De briefwisseling tussen Lodewijk van Deyssel en Albert Verwey*. Ed. Harry G.M. Prick. 3 dln. ('s-Gravenhage 1981-1986); *Albert Verwey, Briefwisseling 1 juli 1885 tot 15 december 1888*. Ed. Margaretha H. Schenkeveld en Rein van der Wiel (Amsterdam 1995); Willem Witsen, *Volledige briefwisseling Willem Witsen*. Ed. Stichting Willem Witsen. (<http://www.dbnl.org/titels/titel.php?id=wits009brie01> [2017-01-24]); *Van de liefde die vriendschap heet. Briefwisseling Willem Kloos-Albert Verwey 1881-1925*. Ed. Rob van de Schoor en Ilona Brinkman (Nijmegen 2008). De Digitale Bibliotheek voor de Nederlandse Letteren leverde belangeloos de digitale bestanden.

Het wordt snel vroeger **Over vernieuwing in een oud vak**

Leo Jansen

De publicatie van wetenschappelijke edities van correspondentie van belangrijke Nederlandse cultuurdragers is geen alledaagse gebeurtenis. Dat is op zichzelf al voldoende reden stil te staan bij het online beschikbaar komen van *Brieven en correspondenten rond 1900* door Annemarie Kets-Vree. Maar de editie wijkt in meerdere opzichten af van wat tot nu toe verscheen aan dergelijke digitale uitgaven. De editiewetenschap bedient zich tegenwoordig weliswaar meer en meer van de modernste technologie en vernieuwde methoden, maar ons wetenschappelijk DNA is in hoge mate verwant met dat van de klassieke filologie en de tekstexegese. In ongeveer vijftien jaar slaagden we er echter in een fundamenteel nieuw type editie tot stand te brengen. Dat is, na een traditie van eeuwen, verhoudingsgewijs snel. Annemarie Kets heeft daar met haar webeditie *Brieven en correspondenten rond 1900* een bijdrage aan geleverd.

Overgangstijd

In vergelijking met het buitenland zijn we in de Nederlanden tot nu toe niet opvallend scheutig met digitale brievenedities. Ook niet in vergelijking met de analoge twintigste eeuw, toen illustere uitgeverijen als bijvoorbeeld Van Oorschot en Veen, en nóg vroeger De Wereldbibliotheek, eer inlegden met stevige, commerciële brievenuitgaven van vooral schrijvers, dichters, literatoren. Een meer wetenschappelijk getoonzette reeks als *Achter het Boek* van het toenmalige Letterkundig Museum (nu Literatuurmuseum) heeft vooralsnog geen vervolg gekregen in digitale vorm.

Wel zijn enkele delen inmiddels beschikbaar via de Digitale Bibliotheek voor de Nederlandse Letteren, beter bekend als de dbnl.

Dat het niet snel gaat, is verklaarbaar. Het is inmiddels algemeen bekend dat het min of meer gratis medium van het internet niet betekent dat het maken van een digitale editie goedkoper is dan een gedrukte, eerder het tegendeel.¹ Veel tijd en energie, en dus geld, gaat zitten in het ontwikkelen van software die *die* correspondentie met *die* specifieke eigenschappen recht kan doen. Een andere remmende factor kan zijn dat wij als vakspecialisten (letterkundigen, historici, kunsthistorici) meestal niet de noodzakelijke technische kennis hebben en ook de instrumenten niet kennen (de 'tools') om een digitale editie goed op te zetten. Scholieren en studenten van nu zullen naar verwachting beter zijn voorbereid want digitaal is normaal. Maar voor wie geen institutionele ICT-ondersteuning heeft zoals die bijvoorbeeld bij het Huygens ING beschikbaar is, is het ook nu, na bijna twee decennia digitaal publiceren, niet altijd gemakkelijk de juiste partij te vinden voor een online-editie.

Voor boeken was dat gemakkelijker: de auteur leverde een manuscript in bij een uitgever en die zorgde ervoor dat er een boek kwam. Als het goed is werd wel overlegd over vormgeving en typografie, maar technisch had de auteur geen enkele rol. Hij mocht het (al is dat al wel langer geleden) aanleveren in handschrift, in typoscript of op een *floppy disk*. In essentie is dat in de huidige boekenwereld niet gewijzigd; ik vermoed alleen dat ruim 99% van de manuscripten nu als bijlage bij een e-mail ingezonden wordt, of via een van de *clouds*.

In de wetenschappelijke editiepraktijk bevinden we ons nog altijd in een overgangstijd. Het is een interessante fase, want tegelijk met de snelle technologische vernieuwingen neemt de vraag naar digitale uitgaven van correspondenties toe. Mede dankzij het feit dat literatuur en kunst de laatste kwarteeuw bestudeerd worden binnen de culturele en

---

¹ Ik laat hier de fase van digitaal publiceren op fysieke dragers (m.n. diskettes en CD-ROMs) buiten beschouwing.

maatschappelijke context, zijn correspondenties relevantere bronnen voor onderzoek geworden. Onderzoekers vragen om beschikbaarstelling van zulk materiaal, waarbij niet zelden de spoedige beschikbaarheid van zoveel mogelijk brieven, van grote tekstvolumes, het belangrijkste wordt gevonden. Liever een relatief ongecompliceerde 'text-only'-editie dan annotaties en commentaren van editeurs. Die keuze kan heel legitiem zijn want wetenschappelijke edities moeten vanzelfsprekend tegemoetkomen aan onderzoeksbehoeften in het veld.²

Knellende boekbanden

Natuurlijk moet een correspondentie eerst voldoende intrinsieke waarde hebben om voor publicatie in aanmerking te kunnen komen. Zonder te willen zeggen dat we in Nederland en Vlaanderen, althans kwantitatief, heel erg vooroplopen, zijn inmiddels een aantal digitale brievenedities beschikbaar die voor onderzoekers en studenten, maar ook steeds vaker voor een breder publiek van geïnteresseerden, raadpleegbaar en bestudeerbaar zijn.³ Een greep: de correspondenties van Ter Braak, die van Du Perron, van Stijn Streuvels met zijn uitgevers, die van Willem Witsen, de correspondentie rondom het tijdschrift *Van Nu en Straks*; en er is van alles in voorbereiding. Opvallend genoeg – maar ook niet verrassend – zijn het dus de grote namen die ons helpen nieuwe wegen te vinden. Een enigszins bijzonder geval is misschien de webeditie van de briefwisseling van Vincent van Gogh, omdat daarin de correspondentie van een Nederlander gepresenteerd wordt in een editie waarin de voertaal Engels is.

---

2 A. Kets-Vree, *Oude bronnen, nieuwe vragen. Ontwikkelingen in de editiewetenschap* (Amsterdam 2008), 4-5.

3 In kwalitatief opzicht behoort ons taalgebied tot de voorhoede: het Centrum voor Teksteditie en Bronnenstudie in Gent, het Centre for Manuscript Genetics van de Universiteit Antwerpen en Huygens ING zijn in de *digital humanities* belangrijke onderzoekscentra met internationaal vernieuwend onderzoek.

Veel digitale uitgaven hebben gemeen dat ze weinig méér functionaliteit bieden dan een boek. Dat is zeker geen specifiek Nederlands fenomeen, het geldt ook voor Engelstalige en Franstalige online-briefenedities.⁴ Niet zelden zijn zulke edities omzettingen van eerder in druk verschenen publicaties, en/of is de opzet zowel visueel als inhoudelijk geënt op de manier waarop we al vijf eeuwen gewend zijn te lezen en informatie te structureren. Overigens precies zoals de eerste lettertypen in de boekdrukkunst afgeleid waren van middeleeuwse handschriften – het is, met andere woorden, niet meer dan menselijk om vanuit de laatste voorgangers te denken. De vroege digitale edities hebben wel altijd een zoekfunctie op tekstniveau, en dat is natuurlijk een onwaardeerlijk instrument om in een oogwenk grote hoeveelheden tekst te doorzoeken waar het boek geen alternatief voor kon bieden. Maar in veel bestaande digitale webedities, zeker als ze wat langer geleden zijn geïnitieerd, zijn bijvoorbeeld gecombineerde zoekopdrachten of zoekfilters niet mogelijk en ook bij kruisverwijzingen binnen de editie (bijvoorbeeld vanuit een annotatie naar een andere brief of naar een annotatie in dezelfde editie) is niet altijd een link naar die andere plaats aangebracht. Tegenwoordig wordt dat soort mogelijkheden eenvoudigweg als basale functionaliteit aanwezig geacht.

De techniek is in zo hoog tempo doorontwikkeld – en ze blijft dat doen – dat het boek niet meer als grondmodel voor digitale edities kan dienen. De jongste generatie edities is 'born digital', dus van begin af aan ontwikkeld om in digitale vorm te verschijnen. Overigens is daarmee de term 'born digital' niet helemaal goed getroffen: alle digitale edities die verschenen zijn, zijn uiteraard 'born'. Een betere term voor edities die van stonde af aan digitaal gedacht zijn – als we ons jargon dan toch in het Engels willen (en 'no pun intended') – is 'conceived digital'. Hoe ook, we bevinden ons in een nieuw tijdperk, met een nieuw paradigma. In het land van Digitalië is het nu al gisteren; om over 'vroeger' niet te spreken...

---

⁴ Zie bijvoorbeeld <http://flaubert.univ-rouen.fr/correspondance> en <https://www.darwinproject.ac.uk>.

Dit verklaart de titel boven deze bijdrage. De ondertitel doet sommige lezers mogelijk denken aan een oratie die werd uitgesproken in 2008, met de titel *Oude bronnen, nieuwe vragen. Ontwikkelingen in de editiewetenschap*. De rede werd uitgesproken bij de aanvaarding van het bijzonder hoogleraarschap Editiewetenschap aan de Vrije Universiteit; de betreffende hoogleraar was professor doctor Annemarie Kets-Vree. Het is opmerkelijk dat wat zij toen constateerde en betoogde over nieuwe tendenzen in de editiewetenschap, deels nog altijd geldig is. In feite is in de laatste tijd gebeurd waartoe ze destijds opriep. Het is 'van groot belang om bij het opzetten van nieuwe projecten van meet af aan te denken vanuit de eigenschappen van het medium', zo zei ze. Dat nieuwe denken illustreerde de nieuwe hooggeleerde in haar oratie met haar eerste ideeën omtrent de beoogde publicatie van de correspondentie van Albert Verwey.

Meer dan bronnenontsluiting

Dat brengt ons bij de webeditie *Brieven en correspondenten rond 1900*. Daarin worden ruim vijfduizend brieven van meer dan vierhonderd correspondenten gepresenteerd. Het corpus is de samenvoeging van correspondentie van de literator Albert Verwey en de kunstenaar Willem Witsen.

De aantallen doen vermoeden dat het er vooral om gaat veel brieven uit een tijdvak samen te brengen, dus volume vóór inhoudelijke bewerking of verdieping. In zekere zin is dat ook zo: de brieven worden niet voorzien van commentaren en/of annotaties die uitleggen waar ze over gaan, welke de genoemde gedichten of kunstwerken zijn, waar cafés zich bevonden, wat op zekere avond tijdens een genoemd concert werd uitgevoerd, wat de achtergrondperikelen waren tijdens de oprichting van het literair genootschap Flanor of tijdens de roerige eerste jaren van *De Nieuwe*

Gids, enzovoort. Dat is waar becommentarieerde brievenedities, gedrukt of digitaal, zich doorgaans primair op richten: het dieper doordringen in de betekenis, het kennen en begrijpen van historische achtergronden van het geschrevene, en van de drijfveren en bedoelingen van de auteur.

Daar is niets mis mee, net zo min als met de keuze voor een 'text only'-publicatie. Sterker nog: die hermeneutische benadering, door sommigen bij gebrek aan historisch besef gemakkelijk weggezet als 'old school', moeten we altijd blijven toepassen op belangrijke of interessante brieven uit het verleden want daarmee houden we het politieke, historische, kunsthistorische, literaire, wetenschappelijke verleden – en nog veel meer – bereikbaar en levend en leerzaam. Dit is meer dan een opportunistische 'oratio pro domo'. Het is een oproep om het inhoudelijke kind niet weg te gooien met het badwater van de traditionele media en methoden.

De editie *Brieven en correspondenten rond 1900* heeft ondanks haar volume de inhoud niet veronachtzaamd. Integendeel – ze biedt een nieuwe inhoud, maar op een ander niveau dan dat van de tekst. Annemarie Kets heeft de brief als genre en als historische informatiebron op een andere manier benaderd dan gebruikelijk. Niet als document dat ons dichtert bij een historische realiteit brengt en iets leert over het verleden, maar als middel dat zicht geeft op netwerken van personen die rond 1900 figureerden in (vooral) intellectuele en cultureel-maatschappelijke kringen. Haar editie geeft niet primair inzicht in waar de vijfduizend brieven over gaan, maar legt een maatschappelijk substraat rondom Willem Witsen en Albert Verwey bloot en identificeert daarbij wat de gemeenschappelijke belangen en belangstellingen waren van de leden van het netwerk.

Alle ruim vierhonderd correspondenten hebben in een database labels gekregen (de zogeheten metadata) die hun rol in en betrokkenheid bij het culturele en maatschappelijke leven beschrijven; met name (maar niet alleen) hun beroep, de tijdschriften waar ze in publiceerden, en hun lidmaatschappen van verenigingen van allerlei soort. Met behulp van een doorzichtig filtersysteem kan de lezer op het corpus bijvoorbeeld de

vraag afvuren welke correspondenten voorkwamen in het correspondentienetwerk van zowel Witsen als Verwey (50 personen), of hoeveel personen uit het correspondentienetwerk van Verwey publiceerden in het tijdschrift *Links richten* (het waren er twee). Het Literatuurmuseum blijkt na een andere zoekopdracht 320 brieven van Albert Verwey in zijn collectie te hebben, waarvan er één is gericht aan Maurits Mendels, advocaat te Zaandam. Hij voerde de verdediging van Frank van der Goes toen die werd aangeklaagd voor opruiing tijdens de spoorwegstaking in 1903. Verwey schreef aan Mendels graag ter verdediging van Van der Goes te willen getuigen. Overigens was dat tevergeefs, Van der Goes ging, na hoger beroep, voor een maand de bak in. Enzovoort, enzovoort – wie de website binnengaat reist als vanzelf terug in de tijd.

De brieven zijn weliswaar niet geannoteerd, maar de editie biedt wel links naar secundaire biografische bronnen op het internet waar de zojuist geschetste achtergrond van het geval Van der Goes te vinden is. Nieuwe edities beperken het herhalen van informatie die al via een andere, uiteraard gezaghebbende, bron op het internet beschikbaar is.

Belangrijk is dat *Brieven en correspondenten rond 1900* behalve een enorme hoeveelheid correspondentie ook een instrument is dat nieuwe onderzoeksmogelijkheden biedt aan de gebruiker en meer informatie kan genereren dan de editeur erin verwerkte. Het is niet meer uitsluitend de bezorger, om dat fijne ouderwetse woord te gebruiken, die zijn of haar kennis van het materiaal overdraagt in de vorm van wetenschappelijk bewerkte brieven; voor een deel bepaalt de onderzoeker zelf welke informatie de editie biedt. Netwerkonderzoek is bovendien nu erg in de belangstelling en de editie kan dus als een model dienen dat in andere contexten toegepast kan worden en verder ontwikkeld.

Methodologische vernieuwing

Brieven en correspondenten rond 1900 roept zo interessante en relevante methodische vragen op. Want we noemen het een editie maar die is behoorlijk ver verwijderd geraakt van het soort edities waar het Bureau Basisvoorziening Tekstedities in de jaren '80 mee begon, niet alleen in de uitvoering (gedrukt versus digitaal) maar ook conceptueel. Ik schreef hierboven dat een correspondentie voldoende intrinsieke waarde moet hebben om voor publicatie in aanmerking te komen. Die vanzelfsprekendheid wordt met een editie als deze op de helling gezet. Er zijn onder de ruim 5000 brieven heel wat meer dan een handvol kattebelletjes. En voor een brieveneditor is de categorie 'kattebel' er één die weleens aan zijn of haar geweten knaagt. Maar in dit verband belichamen de korte mededelingen, evengoed als fraai geschreven en diep op kwesties ingaande epistels, momenten van interactie in een netwerk, en als zodanig hebben ze een gelijkwaardige betekenis. Daarnaast is het mogelijk in een volgende traject alsnog een tweede laag van bijvoorbeeld annotaties aan de brieven toe te voegen. Gezien het belang van spilfiguren als Verwey en Witsen is het zeer wenselijk dat dat gebeurt.⁵

En het is in principe mogelijk de editie uit te breiden met brieven van anderen uit dezelfde periode. Weliswaar moeten die brieven systematisch van dezelfde metadata worden voorzien en dat is geen sinecure. Maar *browsend* door *Brieven en correspondenten rond 1900* kwam meermaals de gedachte in me op dat het er alleen maar rijker op kan worden als de correspondenties van andere cultuurdragers, intellectuelen en politici uit die tijd nog konden worden toegevoegd.⁶ Er zal een breder én verfijnder netwerk van persoonlijke en maatschappelijke relaties zichtbaar worden – een fascinerend idee, waarvoor deze website de basis biedt. Dit om

---

⁵ Kets-Vree, *Oude bronnen, nieuwe vragen*, 6 en 12-14.

⁶ Een schot voor de boeg: de in druk al beschikbare correspondentie van de componist Alphons Diepenbrock?

aan te geven dat *Brieven en correspondenten rond 1900* aanzet tot het bedenken van weer nieuwe stappen, inhoudelijk en technisch, en zo helpt grenzen te verleggen. Daarmee levert Annemarie Kets een waardevolle, vernieuwende bijdrage aan het vakgebied. Dat is een fraaie kroon op haar carrière.

Albert Verwey, een correspondent van formaat

Madelon de Keizer

De briefwisseling van Albert Verwey rond 1900 zegt veel over Verwey zelf en is dan ook voor mij als biograaf van Verwey een bron van de eerste orde. Deze beschouwing over Verweys correspondentie wordt afgesloten met enkele observaties naar aanleiding van de online-editie *Brieven en Correspondenten rond 1900*.

In de werkkamer van Albert Verwey in Noordwijk stond een zwart Chinees ladekastje. Verwey had het in het najaar van 1889 op een veiling in Amsterdam gekocht toen hij op jacht was naar huisraad om Villa Nova te meubileren. In maart van het jaar daarop zou hij, 24 jaar oud, huwen met de twee jaar jongere Kitty van Vloten en zijn intrek nemen in dat eenzaam gelegen huis op het duin aan de zee. In dit ladekastje bewaarde Verwey zijn belangrijke correspondentie.

Verwey was zich goed bewust van de betekenis van correspondentie. Enkele maanden voor zijn huwelijk las hij een net verschenen studie van de vooraanstaande neerlandicus Jan ten Brink, getiteld *De Roman in Brieven*. Dat boek inspireerde hem eens een lijstje te maken van zijn eigen briefwisselingen tot dan toe. De eerste brief die hij zich toen herinnerde te hebben geschreven was aan een vriendje van hem – een zeker Fokke of Flösche – Verwey wist de juiste naam niet meer, want dat was toen hij pas twaalf jaar oud was, dus in 1877. Dan noemde hij de correspondentie met zijn vijf jaar oudere vriend Willem Kloos uit 1882, die in 1883 werd voortgezet toen deze in Brussel verbleef. Verder had hij, zeventien jaar oud nu, in 1882 brieven gewisseld met zijn oom Dirk in Wageningen. Daarna kwamen de brieven die hij aan zijn familie en vrienden schreef toen hij met de baas van zijn kantoor een dienstreis maakte in Amerika.

Volgde zijn correspondentie met vrienden in Delft, met zijn broer Chris, met zijn voormalige leraar Doorenbos, met de dochter van de Utrechtse filosoof Opzoomer, Adèle, met de schilder Jacob van Looy en met Martha van Eeden, Kitty's zus en de vrouw van Frederik van Eeden. Nu hij er zo over nadacht had hij al heel wat correspondentie gevoerd.

Natuurlijk vergat Verwey niet de intensieve briefwisseling te noemen met zijn in Haarlem woonachtige, aanstaande vrouw Kitty – brieven die ons veel leren over de verhoudingen tussen de redacteuren van *De Nieuwe Gids*, maar vooral Verweys eigen snelle intellectuele ontwikkeling in die tijd laten zien. 'Ik heb', sloot Verwey in 1889 zijn aantekeningen over dit onderwerp af, 'maar een paar keer in mijn leven een geanimeerde correspondentie gehad'. En hij noemde de 'heel drukke' in 1884 met Mientje Doorenbos – op deze dochter van zijn bewonderde leraar was Verwey toen korte tijd verliefd geweest. Tot die categorie 'geanimeerde correspondentie' hoorde ook zijn briefwisseling met Kloos over Shelley, en brieven die hij met Van Eeden had gewisseld in datzelfde jaar: 'Heel veel brieven', schreef hij ook, 'heb ik, heele of halve, die nooit verzonden zijn'. De belangrijkste geanimeerde correspondentie stamde echter uit de tijd dat hij redacteur van *De Nieuwe Gids* was, 'met Van Deysel en Witsen', specificeerde hij.

Het is een interessante keuze die Verwey hier uit zijn geheugen opdiepte. Hij had de afgelopen jaren immers met heel veel meer mensen contact gehad. Zijn correspondentie uit de tijd van *De Nieuwe Gids* alleen al is omvangrijk en behelst veel namen van correspondenten die toentertijd een rol speelden in de Nederlandse cultuur. Niet alles van de correspondentie die hij noemde is overigens bewaard gebleven. Zo is het tevergeefs zoeken naar de briefwisseling met zijn lief Mientje. Van haar rest ons alleen nog maar één brief, en dan nog zoals die door Verwey werd herdicht onder de titel 'Haar brief' en in zijn debuutbundel van 1885 werd opgenomen:

Nu zit ik hier alleen en schrijf,
Maar 't schrijven laat mij onvoldaan,
'k Voel iets dat ik niet schrijven kan
En laat op 't eind iets anders staan.

Ik wou hem zeggen wat ik denk,
Maar weet niet hoe ik 't schrijven zal:
Want wat een mensch in woorden schrijft
Mist stem en lach, ach stem vooral!

Dat maakt mij angstig of ik soms
Verkeerd schrijf wat ik zeggen wil –
Was hij maar hier of ik bij hem,
Dan zei ik 't zacht en lachte stil.

Dan zou hij wel gelooven dat
Ik hem zoo lief heb als ik kan –
Maar liefde is mij zoo pijnlijk sints
Ik hem niet alles zeggen kan. –

Ook missen we node de brieven die Kitty aan haar verloofde schreef in de jaren tot aan hun huwelijk – brieven die zij voor haar dood aan haar zoon Gerlof heeft overgedragen om te beslissen of deze hun plaats zouden krijgen in het archief van Verwey of niet. Gerlof heeft helaas besloten ze niet over te dragen en of ze nog bestaan is onbekend.

Verwey zelf bewaarde de brieven die hij ontving altijd met de grootste zorg. Weggooien van brieven – zoals Kloos in woede deed met een groot deel van Verweys brieven aan hem – of gewoon wegraken ervan – wat bij veel van zijn vrienden ook wel gebeurde – was er wat Verwey betreft niet bij. De brieven van Mientje die ik noemde zijn dan ook, naar ik aanneem, niet vernietigd, maar door Kitty na de dood van Verwey aan

haar teruggegeven, zoals toen wel met meer van zijn correspondentie is gebeurd.

Archiveringslust en discipline

Met dezelfde zorgvuldigheid als waarmee hij zijn brieven bewaarde, zou Verwey trouwens alles wat zijn werk en leven betrof – tot aan het op het eerste gezicht onnozelse snippertje papier aan toe – bewaren, zoals zijn enorme archief bij de Bijzondere Collecties van de Universiteit van Amsterdam bewijst. Ongetwijfeld behoorde die archiveringslust tot Verweys karakter. Misschien had hij de zorg waarmee hij de documenten van zijn leven bewaarde wel van zijn vader geërfd, de accurate meubelmaker uit de Amsterdamse Prinsenstraat, die met zoveel liefde met zijn materiaal omsprong. Maar bij zoon Verwey kwam die bewaardrift vooral voort uit een innerlijke noodzaak en stond ten dienste van zijn levenslange behoefte aan zelfreflectie. Zijn archief toont een mens die voortdurend de ontwikkeling van zijn denken en dichterschap evalueerde.

Zelf zag Verwey zich altijd als een eeuwige dromer, maar ik denk dat dit zelfbeeld wel wat nuancering verdient. Zo vond hij het als kleine jongen heerlijk om aan het eind van het jaar zijn vader te helpen met de inventarisatie van het magazijn. Verder doorliep hij met succes de nieuwe, voor de in die tijd opkomende middenstand bedoelde middelbare school, de HBS, waar men hem wel degelijk ook de nodige zakelijkheid, ordelijkheid en discipline heeft bijgebracht. Op het kantoor waar Verwey na zijn in 1882 uitstekend afgelegde eindexamen terecht kwam werd zijn zakelijke, plichtsgetrouwe en ambitieuze instelling direct onderkend en gewaardeerd, evenals zijn humor en opgewekte natuur. Onder de vrienden met wie Verwey toen omging waren, behalve enkele klasgenoten, wat oudere studenten rechten, klassieke talen en medicijnen, die een eigen jeugdcultuur nastreefden. Zij waren in die tijd zijn grote voorbeelden. Zo'n student

als zij werd Verwey echter nooit. Hij zakte in 1885 voor zijn staatsexamen gymnasium en daarmee was voor hem de kans op een universitaire studie verkeken. Toen in diezelfde zomer van 1885 *De Nieuwe Gids* werd opgericht om de nieuwe jeugdcultuur te ontwikkelen en uit te dragen, zagen zijn studentenvrienden in de zakelijke, precieze dichter en criticus Verwey de ideale rechterhand van redactiesecretaris Kloos. Zoals zij verwachtten, kweet de toen twintigjarige Verwey zich ijverig van zijn taak – totdat hij door ruzie met Kloos eind 1888 deze functie moest opgeven.

Dankzij Verweys karakter, zijn schoolopleiding en wat hij nog als kantoorklerk had geleerd wist hij een ordentelijk secretariaat te voeren en de noodzakelijke contacten zorgvuldig te onderhouden – iets wat de ultieme bohemien Kloos bepaald niet gegeven was. Die schreef niet graag brieven en wachtte vaak lang met het beantwoorden ervan, kreeg Verwey bij herhaling te horen van de medewerkers van *De Nieuwe Gids*.

Als jonge redacteur toonde Verwey zich in zijn correspondentie bij tijd en wijle een braneschopper, en opschepper, en wat arrogante jongeman – iets wat door zijn medetachtigers bepaald niet werd gewaardeerd. De emotionele Verwey van toen, die hij tegelijkertijd was, zien we terug in zijn dramatische correspondentie met zijn hartsvriend Kloos. Verwey, zo blijkt daaruit, was bij lange na niet opgewassen tegen de listen en lagen waarmee Kloos hem aan zich wist te binden en vervolgens genadeloos van zich af te stoten. De geestelijke en emotionele verwarring waartoe de breuk met Kloos bij Verwey leidde, kunnen we goed volgen in de brieven die hij vanaf najaar 1888 schreef aan Kitty van Vloten, met wie hij in september was verloofd. Daarin zien we een zeer kwetsbare Verwey die na drie jaren rusteloos leven in het woelige Amsterdam snakte naar een uitweg, naar een ander leven, een leven dat, in zijn woorden ‘natuurlijker’ zijn moest en dat hij met haar in Noordwijk hoopte te gaan leiden.

Terwijl zijn studentenvrienden hun vleugels uitsloegen, zag Verwey, die na zijn zo succesvolle start niet anders dan een literaire carrière ambieerde, zich na 1888 helemaal op zichzelf teruggeworpen. Hij bleef

echter; getuige zijn briefwisseling, ook vanuit Noordwijk met zijn vrienden in contact en wist in 1894 met Lodewijk van Deyszel een nieuw tijdschrift, het *Tweemaandelijksch Tijdschrift*, op te zetten. Daarmee hoopte hij zijn ambities te realiseren en – niet onbelangrijk! – in het onderhoud van zijn jonge gezin te voorzien. Ook de grootste bewonderaar van Van Deyszel zal moeten toegeven, dat het aan Verwey te danken is dat dit blad tot 1905 een waardevol forum werd voor het culturele leven na de Beweging van Tachtig. Ook nu waren het niet in de laatste plaats de zakelijke en diplomatieke capaciteiten van Verwey, die inmiddels bovendien over een ruime dosis mensenkennis blijkt te beschikken, waardoor het tijdschrift tien jaren overeind bleef. De omvangrijke briefwisseling van Verwey met Van Deyszel in die periode is er het bewijs van.

Hetzelfde geldt voor Verweys eigen tijdschrift, *De Beweging*, dat vanaf 1905 verscheen. Ook nu was het de ijzeren discipline waarmee hij zich elke ochtend vroeg aan de correspondentie met medewerkers zette, manuscripten las, de drukproeven corrigeerde, met de uitgever onderhandelde en wat dies meer zij, waardoor dit nieuwe tijdschrift tot aan het einde van de Eerste Wereldoorlog kon blijven bestaan. Door zijn redacteurschappen van die drie tijdschriften, *De Nieuwe Gids*, *Het Tweemaandelijksch Tijdschrift* en *De Beweging* vertegenwoordigde Verwey vanaf 1885 een factor van continuïteit in het Nederlandse culturele leven.

Verwey was er niet speciaal op uit 'mooie' brieven te schrijven: hij zag ze eerst en vooral als communicatiemiddel, als een manier om het contact tussen hem en de ander te onderhouden en te ontwikkelen, en niet als literair voertuig. Dat geldt natuurlijk vooral de zakelijke correspondentie met auteurs, uitgevers en drukkers. Ook de meeste brieven aan zijn vrouw Kitty hadden echter een overwegend informatieve functie. De brieven die hij schreef tijdens zijn Spaanse reis in 1893 vormen daar een mooi voorbeeld van. Doel daarvan was om Kitty te laten meeleven met wat hij allemaal meemaakte en ervoer; iets wat zij, altijd sterk betrokken bij het geestes- en sociale leven van haar man, erg waardeerde. Het ver-

slag dat hij haar later vanuit Duitsland deed van zijn ervaringen met Stefan George en de leden van zijn kring droeg daarnaast duidelijk ook de functie van documentatie. Verwey wilde met die brieven, zo is mijn indruk, als waren ze een dagboek, deze belangrijke dichtersvriendschap voor zichzelf vastleggen. Jaren later, in de zomer van 1933, haalde hij deze in 1895 begonnen correspondentie dan ook te voorschijn toen hij zijn verhouding tot Stefan George ging beschrijven. Beide dichters zelf begrepen elkaar overigens meer in hun gedichten: hun brieven aan elkaar dienden eerder ter informatie dan om elkaar werkelijk te verstaan.

Het is Mea Verwey geweest, die in 1959 onder de titel *Kunstenarslevens* een deel van de correspondentie van haar vader Verwey uit de jaren negentig heeft gepubliceerd. Deze correspondentie van Verwey met de dichters Gorter en Henriette Roland Holst, de componist Diepenbroek en de beeldende kunstenaars Toorop, Richard Roland Holst en Veth toont een aangrijpend beeld van ontwikkelingen in de Nederlandse cultuur na 1890.

Er is goed uit te volgen hoe de Beweging van Tachtig zijn bestaansgrond aan het verliezen was. Verwey en zijn vrienden voelden zich verloren in een wereld die in hun ogen uiteen leek te vallen en zochten in hun zoektocht naar een coherente identiteit hun toevlucht tot een of andere vorm van samenhang en verbondenheid, geestelijk en sociaal. Hoezeer die tijd er een was van zoeken en van intellectuele worsteling kunnen we lezen in de correspondentie tussen Verwey en Van Deyssel, die de grote biografie van Van Deyssel, Harry G.M. Prick, in 1981-1986 verzorgde en uitgaf. Terecht heeft Prick zich er in zijn biografie bij herhaling over verbaasd hoe ruimhartig, geduldig en verdraagzaam Verwey zich opstelde jegens zijn mederedacteur van het *Tweemaandelijksch Tijdschrift*. Verwey bleef Van Deyssel respectvol behandelen, ook als die hem het bloed onder de nagels vandaan haalde.

Uit zijn correspondentie met Van Deyssel blijkt overigens ook dat Verwey even in hem een verwante ziel hoopte te vinden: 'het verlangen

naar de eendere ander', waarover Dick van Halsema heeft geschreven. Op de middelbare school was dat zijn vriend en klasgenoot Willem van Hell. Vanaf 1883 vond Verwey, zoals we allemaal weten, in Kloos zo'n onafscheidelijke geestesvriend. In 1894 en 1895 had hij ook kort met Gorter een diepe verstandhouding. Vanaf het midden van de jaren negentig groeide iets dergelijks tussen Verwey en de Duitse dichter Stefan George. Hoewel zij al voor de grote oorlog van 1914-1918 van elkaar vervreemd raakten, bleef Verwey en bleef ook George, naar zijn vrienden hebben getuigd, zich altijd sterk met elkaars dichtkunst verbonden voelen.

Buiten de direct op zijn literaire werk betrokken correspondentie voerde Verwey in de periode rond 1900 met nog enkele anderen een intensieve briefwisseling. Voor de biograaf zijn die zeker niet minder van waarde dan de al genoemde. Ik denk hier bij voorbeeld aan de openhartige brieven die hij wisselde met Johannes Addens, de oude vriend van zijn overleden schoonvader Johannes van Vloten. Deze woonde eerst in Finland en later in Kreuznach. Hij was een spinozist en socialist, zeer belezen en sterk geïnteresseerd in de Nederlandse literatuur. Menno Voskuil publiceerde in 2010 een prachtige brief die een diep aangeslagen Verwey aan Addens in 1903 schreef om hem te berichten over de zelfmoord van Gerlof van Vloten, de broer van Kitty, vlakbij hun huis in Noordwijk. Toen Gorter en Henriette Roland Holst Verwey in 1905 onder vuur namen vanwege de oprichting van zijn tijdschrift *De Beweging*, zou Verwey vooral bij de relatieve buitenstaander Addens zijn hart daarover luchten. Daaruit bleek hoe sterk Verwey het zich aantrok dat zijn oude vrienden zijn ambities als tijdschriftredacteur niet wisten te waarderen.

Iets over de online-editie

In de online-briefveneditie *Brieven en Correspondenten rond 1900* is naast de briefwisseling van Willem Witsen die van Verwey opgenomen. Als

biograaf van Verwey heb ik het in het verleden wel eens betreurd nog niet van deze digitale editie van Verweys volledige correspondentie van de betreffende periode gebruik te kunnen maken. Aan de andere kant heb ik veel van de nog niet gedigitaliseerde brieven uit de betreffende periode, die bij de Bijzondere Collecties van de Universiteit van Amsterdam berusten, zelf ter bestudering in de hand mogen houden. Die historische sensatie had ik niet graag willen missen.

Ik wil graag grote lof toezwaaien aan projectleider Annemarie Kets en aan al wie aan dit project hebben meegewerkt. Hoe mooi is het niet dat men zomaar thuis op internet dit materiaal kan raadplegen, verrijkt met alle mogelijke waardevolle onderzoeksfuncties en nuttige contextuele informatie. Met alle respect dus voor de uitvoerders van het project, wil ik afsluiten met enkele observaties naar aanleiding ervan. Deze komen er op neer dat ik ervoor wil pleiten om, hoe waardevol deze digitale editie ook is, ervoor op te passen nu het belang van Verwey in het Nederlandse culturele leven rond 1900 en het belang van 'de periode rond 1900' zelf te overschatten.

In de eerste plaats vraag ik mij af hoe dienstig het eigenlijk is om Verwey 'een sleutelfiguur uit het culturele domein rond 1900' te noemen, zoals in de inleiding tot de online-brieveneditie wordt gesteld. Afgaande op de correspondentie van Verwey is over die these, die eerder ook al door anderen is geuit, heel wel discussie mogelijk. Het begrip 'sleutelfiguur' suggereert immers een bijzondere positie van een persoon; duidt op een persoon om wie alles draait. Het Nederlandse culturele leven kende rond 1900 echter behalve Verwey veel andere veelbelovende creatieve geesten die voor die titel in aanmerking kunnen komen: Van Eeden bij voorbeeld, of Jan Veth (ook als alternatief voor Witsen). En dan heb ik het nog niet over de architecten (Berlage!) psychologen en filosofen (Bolland! Bierens de Haan!) in die tijd en al helemaal niet over de aanstormende vertegenwoordigers van de bètawetenschappen. Ook al zie je Verwey niet als de sleutelfiguur, maar als een van de sleutelfiguren, dan

relatieveer je weliswaar zijn betekenis als centrale persoon, maar blijft toch het risico dat, zolang de online-brieveneditie alleen zijn (en Witsens) correspondentie omvat, die andere sleutelfiguren uit het beeld vallen.

Nu weet ik wel dat de uitgebreide digitalisering van specifiek Verweys correspondentie van 1882 tot 1895 te verklaren is uit zijn voor-geschiedenis. Maar bedacht moet worden dat de aard en bijzondere omvang van Verweys correspondentie en oeuvre niet per se hoeven te duiden op een centrale rol van hem in de betreffende periode en daarna. Ook de continuïteit van zijn aanwezigheid op het literaire toneel is op zich geen reden om zich tot zijn correspondentie te beperken. En dat Verwey zelf een leidende rol meende in te nemen in de Nederlandse letterkunde en dichtkunst – en daarmee, zo vond hij, in de Nederlandse cultuur – kan hooguit voor de biograaf een interessant gegeven zijn, maar moet vervolgens nog wel worden bewezen.

En dan mijn tweede en laatste punt. Hoewel ik besef dat de ambitie bestaat deze online-brieveneditie in de loop van de tijd qua correspon-denten en qua periode uit te breiden, wil ik er hier toch ook nog eens voor waarschuwen de periode rond 1900 te sterk te verabsoluteren. Frans Ruiters en Wilbert Smulders hebben in 1996 in hun *Literatuur en moderniteit in Nederland* al een overtuigende aanzet gedaan de ontwikke-ling van de Nederlandse literatuur over de ruime periode 1840-1940 te beschrijven. Zelf heb ik daarna met een in 2004 verschenen bundel over Nederland en de moderniteit hetzelfde nagestreefd voor de bredere Nederlandse cultuur en met name ervoor gepleit de periode 1900-1940 nadrukkelijk in licht van modernisme en massacultuur te zien.¹

In navolging van buitenlandse cultuurhistorici die zich intensief bezig-hielden met de invloed die de Eerste Wereldoorlog heeft uitgeoefend op de hele Europese samenleving en cultuur, wierp ik toen bovendien de vraag op in hoeverre de Eerste Wereldoorlog ook voor het neutra-

---

¹ Madelon de Keizer en Sophie Tates (red.), *Moderniteit. Modernisme en massacultuur in Nederland 1914-1940* / Vijftiende jaarboek van het Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie (Zutphen 2004).

le Nederland een crisiservaring van de moderniteit is geweest. Het zal u duidelijk zijn dat die vraagstelling ook speelt in mijn biografie, die immers niet alleen gaat over de Tachtiger of Negentiger Verwey, maar ook over de Verwey van de jaren voor en in de Eerste Wereldoorlog en nadien.

Deze laatste observatie naar aanleiding van de online-editie *Brieven en Correspondenten rond 1900* is dus in wezen een 'caveat'. Zoals we moeten oppassen om Verwey en Witsen te veel als centrale figuren in de periode rond 1900 te gaan zien, moeten we ons er ook voor hoeden om, zonder de periode rond 1900 ook weer te onderschatten, de Nederlandse cultuur van dat tijdvak te zeer als een zelfstandige entiteit te zien, en dienen we oog te blijven houden voor de historische continuïteit.

Albert Verwey – Europa in brieven

Mathijs Sanders

Wie van u herinnert zich nog het moment waarop u voor het eerst in aanraking kwam met een brief uit het verleden? Mogelijk werd u overvallen door het gevoel dat u voor een kort moment direct in verbinding stond met vervlogen tijden, het gevoel ook een afluisteraar te zijn van een gesprek dat beslist niet voor uw oren bestemd was? Nog altijd worden we betoverd door de magie van de brief, waarover de Britse auteur Simon Garfield schrijft in zijn aanstekelijke boek *Ode to the Letter* (2013): 'Letters have the power to grant us a larger life'.¹

Brieven van een bemiddelaar

Ode to the Letter is behalve een aanstekelijk boek ook een nostalgisch lamento. Niet toevallig luidt de ondertitel *A Journey Through a Vanishing World*. Garfield betreurt de teloorgang van de epistolaire cultuur, die voor de totstandkoming van het moderne Europa zo belangrijk is geweest. Hoewel hij benadrukt dat hij geen anti-emailboek wilde schrijven, maakt hij meteen duidelijk waar de voornaamste oorzaak van de ondergang van de briefcultuur moet worden gezocht: in de digitalisering van de mondiale communicatie. Diezelfde digitalisering brengt evenwel ook lang verborgen schatten aan het licht en mogelijkheden om patronen te ontdekken in een ogenschijnlijk wanordelijke baai van historische autografen. Daar is dan wel de ordenende hand en het interpreterende oog van de onderzoeker voor nodig; de filoloog op jacht naar het verleden en de hermeneut die een dialoog met stemmen uit dat verleden op touw zet.

---

¹ Simon Garfield, *Ode to the Letter. A Journey Through a Vanishing World* (Edinburg-London 2013), 19.

Maar beiden zouden met lege handen staan als er niet de editeur was die oude bronnen beschikbaar stelt voor een telkens nieuw publiek. Zoals Oek de Jong opmerkte naar aanleiding van zijn werk aan de brievenuitgave van Frans Kellendonk: zodra brieven in mapjes worden gestoken, veranderen ze in documenten, ook – zo voeg ik daar aan toe – als die mapjes digitaal zijn.²

In haar oratie *Oude bronnen, nieuwe vragen* uit 2008 bepleitte Annemarie Kets een nieuw editorisch concept, de zogeheten 'digital born' editie.³ Het resultaat van haar inspanningen is sinds kort voor iedereen beschikbaar in de vorm van *Brieven en correspondenten rond 1900*.⁴ Centrale figuur in die hybride editie (die immers gebruik maakt van eerdere transcripties) is de dichter, criticus, tijdschriftleider, vertaler, mentor en bemiddelaar Albert Verwey (1865-1937). Als schrijver van meer dan 1600 gedichten is Verwey al lange tijd niet veel meer dan een naam, zoals A.L. Sötemann in 1997 vaststelde. Hij staat te boek als de jongste onder de oprichters van *De Nieuwe Gids* en – aldus Sötemann – als 'de meest Hollandse dichter onder zijn tijdgenoten'.⁵ Een dichter ook die van de poëzie heel veel, zo niet alles verwachtte. In een wereld die uit elkaar dreigde te vallen moest de dichter de mensheid behoeden voor verwildering. Met dat dichterlijke programma, gericht als het was op evenwicht en samenhang, zou Verwey het op den duur afleggen tegen dichters die de onkenbaarheid van de werkelijkheid verwoordden en wier werk daardoor voor moderner kon doorgaan (J.H. Leopold bijvoorbeeld), waardoor Verwey – in de woorden van J.D.F. van Halsema – verdween 'uit de historische werkelijkheid van nu'.⁶ We kregen er een andere Albert Verwey voor in de plaats. Niet als dichter maar in al zijn andere zojuist genoemde hoedanigheden kon hij gaan gelden als – dixit Annemarie Kets – 'een van

---

2 Oek de Jong, *Het visioen van de binnenbaai* (Amsterdam-Antwerpen 2016), 226.

3 A. Kets-Vree, *Oude bronnen, nieuwe vragen. Ontwikkelingen in de editiewetenschap*. (Amsterdam 2008).

4 <http://brieven-correspondenten-1900.huylgens.knaw.nl>

5 A.L. Sötemann, *Dichters die nog maar namen lijken* (Amsterdam-Rekkem 2003), 125-137.

6 J.D.F. van Halsema, *Vrienden en visioenen. Een biografie van Tachtig* (Groningen 2010), 282.

de belangrijkste sleutelfiguren uit het Nederlandse cultureel-sociale leven aan het eind van de negentiende en het begin van de twintigste eeuw' (waarbij ik aantekenen dat 'het begin van de twintigste eeuw' zevenendertig zeer productieve jaren besloeg).⁷ Een 'sleutelfiguur' dus, of in de woorden van Hubert van den Berg, een 'groot auteur' in een grote tijd.⁸

Europese mensen

Brieven en correspondenten rond 1900 maakt mooi zichtbaar hoeveel grote en kleinere figuren er rond die sleutelfiguur circuleerden. Die kleine namen maken deel uit van de akoestische ruimte waarin de stem van Verwey opklinkt. De editie is een goudmijn voor wie onderzoek wil doen naar de literair-sociale netwerken in de jaren rond 1900 en voor wie geïnteresseerd is in de literaire betrekkingen tussen Nederlandse schrijvers en hun buitenlandse verwanten. Om dat laatste gaat het hier. Rond, maar vooral na 1900 zou Verwey zich steeds zelfbewuster profileren als een Europese denker en dichter. Zelf dateerde hij het begin van zijn internationale campagne in het jaar 1895. In dat jaar ontmoette hij de Duitse dichter Stefan George (1868-1933). In *Mijn verhouding tot Stefan George* uit 1933 motiveerde Verwey zijn internationale blikveld. Vastbesloten om te ontkomen aan het literaire verval, waarvan de ondergang van *De Nieuwe Gids* een symptoom was, had hij zich rond 1890 uit de hoofdstad teruggetrokken om zich in Noordwijk aan Zee te wijden aan 'de natuur en de boeken'.⁹ Door studie kwam hij naar eigen zeggen tot het inzicht 'dat

---

⁷ Kets-Vree, *Oude bronnen, nieuwe vragen*, 5.

⁸ Hubert van den Berg, 'Groot auteur in een Grote Oorlog. Over de uitgave van Albert Verweys *Gedichte bij Insel-Verlag tijdens de Eerste Wereldoorlog*', in: Erica van Boven en Pieter Verstraeten (red.), *Schrijverstypen. De moderne auteur tussen individu en collectief* (Hilversum 2016), 55-67.

⁹ Brief van Albert Verwey aan Franc van der Goes, 1890, geciteerd in Annemarie Kets, "'Vijf jaar eenzaamheid'. Albert Verwey over de "zwijgperiode" (1889-1894) tussen *De Nieuwe Gids* en het *Tweemaandelijksch Tijdschrift*', in: Jos Gabriëls e.a. (red.), *In vriendschap en vertrouwen. Cultuurhistorische essays over confidentialiteit* (Hilversum 2015), 87.

wij andere mensen waren dan onze voorgangers, niet langer beperkt vaderlandsche, maar europeesche.¹⁰

Eerder al, in zijn zogenaamde 'zwijgperiode' tussen zijn vertrek uit *De Nieuwe Gids* en de oprichting van het *Tweemaandelijksch Tijdschrift* (1889-1894), kunnen sporen van zijn groeiende belangstelling voor de internationale literatuur worden waargenomen.¹¹ Zo vertaalde hij in die jaren Philip Sidney's *The Defense of Poesy* en Shelley's *A Defense of Poetry*, in 1891 samen verschenen onder de titel *Dichters verdediging*. Ook was hij betrokken bij het bezoek van Paul Verlaine aan Nederland in 1892, werd hij in 1893 als eerste Nederlandse dichter gevraagd een bijdrage te leveren aan het Vlaamse tijdschrift *Van Nu en Straks* en bereidde hij samen met Lodewijk van Deyssel de oprichting voor van een nieuw blad, het vooral door zijn toedoen sterk op de buitenlandse literaire actualiteit georiënteerde *Tweemaandelijksch Tijdschrift*, waarvan de eerste aflevering verscheen op 1 september 1894. Het was Verwey die de uitgever Klaas Groesbeek verzocht om exemplaren van dat nummer 'met verzoek ruiling' te sturen naar zowel Nederlandse als buitenlandse tijdschriften, waaronder *Mercure de France*, *La Revue Blanche* en *Blätter für die Kunst*.¹² Het is de zelfprofilering van Albert Verwey als Europeaan die mij interesseert. Welke nieuwe perspectieven op dat aspect van zijn schrijverschap biedt de nieuwe digitale editie?

Een invoelende buitenstaander

De verhouding tussen Verwey en Stefan George werd in 1965 zorgvuldig gedocumenteerd door Mea Nijland-Verwey in een boek dat nog altijd mag gelden als een klassieke literatuurhistorische studie: *Albert Verwey en*

---

10 Mea Nijland-Verwey, *Albert Verwey en Stefan George. De documenten van hun vriendschap* (Amsterdam 1965), 222.

11 Over die periode: Kets, "Vijf jaar eenzaamheid".

12 Brief van Verwey aan Van Deyssel, 30 augustus 1894.

Stefan George. De documenten van hun vriendschap. Die documentaire begint in mei 1895, met het verschijnen van de bespreking van de eerste twee afleveringen van de *Blätter für die Kunst* door Verwey in het *Tweemaandelijksch Tijdschrift*, waarna de briefwisseling tussen Verwey en George zich vanaf september 1895 ontrolt.¹³

In *De documenten van hun vriendschap* is de ontwikkeling in de verhouding tussen de twee dichters op de voet te volgen. Nu stelt de nieuwe editie ons al in staat om het voorspel van het contact van Verwey met George wat preciezer in beeld te brengen. Wie in het zoekvenster de naam 'Stefan George' intypt krijgt vijf brieven:

1. Albert Verwey aan Klaas Groesbeek, 24 december 1894
2. Carl August Klein aan Albert Verwey, 8 juli 1895
3. Stefan George aan Albert Verwey, 10 september 1895
4. Stefan George aan Albert Verwey, 5 december 1895
5. Albert Verwey aan Christophel Verwey Jr., 31 december 1895

Van deze vijf brieven zijn de brieven 2, 3 en 4 opgenomen in *De documenten van hun vriendschap*. De brieven aan Klaas Groesbeek (1) en Christophel Verwey (5) haalden die documentaire destijds niet. Andersom zijn in die documentaire weer brieven te vinden die geen plaats kregen in de digitale *Brieven en correspondenten*. Voor het jaar 1895 betreft het een brief van Verwey aan George van 9 september 1895 (een uitnodiging van Verwey voor een ontmoeting in Noordwijk met een uitvoerige routebeschrijving per tram, als een TomTom *avant la lettre*: 'Die bahn halt vor dem Haus') en een meer substantiële brief van Verwey aan George van 30 december 1895, gesteld in het Nederlands, waarin Verwey verslag uitbrengt van zijn lectuur van enkele van Georges gedichten in

---

¹³ Brief van Verwey aan Van Deyssel, 30 augustus 1894. Zie ook Mathijs Sanders, *Europese papieren. Intellectueel grensverkeer tijdens het interbellum* (Nijmegen 2016), 17-39.

de *Blätter für die Kunst*.¹⁴ Het verheugde Verwey dat George zich in die verzen geheel had losgemaakt 'van vroegere fransche voorbeelden', want nu toonde hij zich 'als de duitsche dichter die jij zijt'.¹⁵ Aan die lof voegde hij meteen een uitnodiging toe voor een lezing in Amsterdam: 'Ons land is klein en ik zou u geen groot publiek kunnen beloven, maar kunstenaars en kunstvrienden zullen zeker een dankbaar publiek vormen.'¹⁶

Over wat George en Verwey voor elkaar betekenden is al veel geschreven, onder andere door H.C. ten Berge in zijn documentaire roman *De stok van Schopenhauer* (2012). Die roman speelt zich gedeeltelijk af binnen en rond de zogenaamde 'Kring van Kosmici', de parareligieuze groep dichterlijke zielen die zich in München verzamelden rond Stefan George, Ludwig Klages, Karl Wolfskehl en Alfred Schuler en waar ook Albert Verwey zich vervoegde. Ten Berges verteller karakteriseert Verwey als nuchter en evenwichtig, een 'invoelende buitenstaander' en een wat afstandelijke waarnemer van zij die zich 'de Enormen' noemden, een 'dichter, huisvader en tijdschriftredacteur'.¹⁷ 'Het is', aldus de verteller, 'Verwey's verdienste geweest na zijn betrokkenheid bij de puur esthetisch gerichte Beweging van Tachtig, de literatuur in Europees verband te beschouwen en daarmee een nieuwe ontwikkeling in gang te zetten.'¹⁸ Voor de breuk tussen Verwey en George rond 1914 zijn verschillende oorzaken genoemd, zoals het oorlogsenthouiasme dat Verwey in zijn Duitse vriend zag opvlammen en de weigering van Verwey om zich aan George te onderwerpen. Een andere mogelijke oorzaak van de verwijdering zal ik nog aanwijzen in een van de brieven van George aan Verwey.

---

14 Nijland-Verwey, *Albert Verwey en Stefan George*, 11-14. De brieven zijn opgenomen in de brievencollectie Albert Verwey, Universiteit van Amsterdam, Afdeling Bijzondere Collecties, respectievelijk signatuur XLI C 372 en XLI C 373. De brieven met signatuur XLI C vallen buiten het afgebakende corpus van *Brieven en correspondenten*.

15 Nijland-Verwey, *Albert Verwey en Stefan George*, 13.

16 Nijland-Verwey, *Albert Verwey en Stefan George*, 13-14.

17 Sweder van Anholt, *De stok van Schopenhauer. Kroniek van twee en meer levens*. Bezorgd door H.C. ten Berge (Amsterdam 2012), 105.

18 Van Anholt, *De stok van Schopenhauer*, 124.

Een 'grooten boekhandel'

Iedere betrekking heeft een begin. Anders dan uit de documentaire van 1965 kan worden opgemaakt, die begint in juli 1895, moet het begin van Verweys toenadering tot George gedateerd worden in de laatste maand van het jaar 1894. Dat blijkt uit een brief die niet is opgenomen in *De documenten van hun vriendschap*, maar wel in *Brieven en correspondenten rond 1900*, namelijk een brief van Albert Verwey aan de Amsterdamse boekhandelaar en uitgever Klaas Groesbeek, sinds 1882 eigenaar van Scheltema & Holkema's Boekhandel aan het Rokin en in die hoedanigheid uitgever van het *Tweemaandelijksch Tijdschrift*. De brief – gedateerd 24 december 1894 – bevat de nodige voorstellen met betrekking tot de vormgeving van het *Tweemaandelijksch Tijdschrift*, maar ook nog 'lets anders':

lets anders: ik wensch te hebben al de werken van den duitschen dichter Stefan George; wilt u daar eens naar informeeren. Ik, als particulier, kryg geen antwoord.

Het best is misschien te schryven aan den uitgever van de Blätter für die Kunst, die George redigeert. Dat is:

C.A. Klein, Lothringerstrasse 9. Berlin.

Ik zou dan moeten hebben:

1° de 1ste Folge van de Blätter für die Kunst.

2° Stefan George: Hymnen (Berlin '90)

Pilgerfahrten (Wien '91)

Algabal (Paris '92).

3° Das Buch der Preis- und Hirtengedichte

Die Sagen und Sänge

Die hängenden Gärten.

Van dit laatste nummer weet ik niet of het al gedrukt is.

Als Klein U ook niet antwoordt zou het best zyn een brief te schryven aan Dr Karl Wolfskehl, en dien te adresseeren aan de Allgemeine Kunst-Chronik P.Albert. München. Kaulbachstrasse 57a. Dien zou dan moeten geschreven worden namens het Tydschrift, dat wy, zyn artikel over George in de Kunst-Chronik gelezen hebbende, hem vriendelyk verzoeken om de volgende inlichtingen. Dit laatste kon ik natuurlyk zelf wel doen, maar ik geloof dat de aanvraag van een grooten boekhandel van meer effekt zal zyn.

Groetend, hoogachtend

Uw dw

Albert Verwey

Na wat zakelijke beslommeringen met betrekking tot het tijdschrift, verordonneert Verwey – die als particulier kennelijk bot had gevangen bij George of bij diens Berlijnse uitgever Klein – ‘al de werken van den Duitschen dichter’. Mocht Groesbeek geen gehoor vinden bij Klein dan wende hij zich tot Karl Wolfskehl in München. Zo schakelt de dichter zijn boekhandelaar – ‘een grooten boekhandel’ immers – in als agent bij het leggen van een zeer gewenst contact over de grenzen. De grote figuur kon het niet stellen zonder een kleine figuur, die een grote commerciële zaak beheerde.

Toen Verwey en George elkaar eenmaal gevonden hadden ontwikkelde zich een literaire vriendschap waarvan Verwey de aanvang later – in zijn memoires uit 1933 – wellicht wat idealiseerde. Al in zijn brief van 5 december 1895 beging de Duitse dichter namelijk een freudiaanse *Fehlleistung* die Verwey moeilijk kan zijn ontgaan en die mogelijk ongemakkelijke herinneringen wekte aan een vroegere liefde die zo niet mocht heten. George schrijft ‘Mein lieber Herr Verwey’ hoe de Duitse

jeugd uit een dichterlijke slaaptoestand begint te ontwaken en hoe hij Verweys *Verzamelde gedichten* las, enkele verzen begon te vertalen en daarin vooral getroffen was door twee sonnetten 'aus dem Krans "Von der freundschaft die Liebe heisst"'.¹⁹ De omkering van de oorspronkelijke titel van de sonnettenreeks – 'Van de liefde die vriendschap heet' – zal bij Verwey ongemakkelijke herinneringen hebben gewekt aan zijn vroegere omgang met Kloos en de homosociale entourage uit de beginjaren van *De Nieuwe Gids*.²⁰

De brief van Verwey aan Groesbeek biedt niet meer dan een doorkijkje naar een wijdvertakt netwerk rond enkele 'grote figuren', die het vaak niet zonder een veel groter aantal kleinen konden stellen. Zij maakt iets zichtbaar van de dynamiek van het literaire bedrijf, daar waar de correspondenties tussen de 'grote figuren' aan het licht brengen hoe de literatuur zich – niet zonder horten en stoten – naar een Europees vaarwater bewoog.

Het is onbescheiden om bij het vele mooie dat *Brieven en correspondenten* biedt te vragen om nog meer. Laat ik besluiten met de hoop uit te spreken dat deze editie zich ook over de periode 1895-1937 zal gaan uitstrekken, een wens die ongetwijfeld ook de editeur zal koesteren en die althans in theorie in vervulling kan gaan, gezien het dynamische karakter van de editie. Niet alleen zal dan de hele sleutelfiguur in beeld komen, ook stelt die uitbreiding ons in staat om de historische continuïteit van *belle époque* en interbellum te zien.

---

¹⁹ Nijland-Verwey, *Albert Verwey en Stefan George*, 12-13. Zie ook Sanders, *Europese papieren*, 32-33.
²⁰ Zie ook Thomas Karlauf, *Stefan George. Die Entdeckung des Charisma* (München 2007), 192.

Ik ik ik, wie is ik?

De ‘ik’ in de poëzie van W.L. Penning Jr. en in de brieven aan zijn mentor Carel Vosmaer

Rob van de Schoor

‘Coens beschouwde ik altijd als een tijdgenoot’, schreef Albert Verwey aan Lodewijk van Deyssel, in een brief van 7 oktober 1896, die we kunnen lezen in de online-brieveneditie *Brieven en correspondenten rond 1900*. Meer dan tien jaar eerder had deze Coens, een pseudoniem van W.L. Penning Jr. (1840-1924), de aansluiting bij de poëtische vernieuwing van de Beweging van Tachtig gemist. Verweys ontboezeming wekt dan ook verwondering, te meer als we worden geattendeerd op zijn kritische bespreking van Coens’ dichtbundel *Tienden van den oogst* (Amsterdam: A. Akkeringa, 1882) in *De Amsterdammer* van 2 december 1883. Destijds had Verwey er geen misverstand over laten bestaan dat de muze van de heer Coens zich niet kon vertonen in de salons van Tachtig. Verwey is dan ook niet geheel oprecht in de genoemde brief. Hij heeft een strategisch belang met deze sympathiebetuiging – hij moet zijn mederedacteur Van Deyssel overhalen om met de publicatie van een dichtstuk van Penning in het *Tweemaandelijksch Tijdschrift* in te stemmen – nadat hij zichzelf heeft laten overtuigen door het betreffende poëtische fragment.

Welke verklaring moeten we kiezen voor de veranderde opstelling van Verwey tegenover Penning? Volgens Jérôme Meizoz maakt de manier waarop anderen spreken over een schrijver en zijn werk, deel uit van diens *figuration*.¹ Een schrijver doet aan *auto-figuration* in en buiten zijn werk, in gedichten en brieven, waarin een reactie op die *figuration* geformuleerd wordt. Ik wil hier onderzoeken hoe de dichter M. Coens zich in zijn verzen in *Tienden van den oogst* laat kennen én hoe hij zich

---

¹ Jérôme Meizoz, *La fabrique des singularités. Postures littéraires II* (Genève 2011).

voorstelt in zijn brieven aan Carel Vosmaer, die gedurende de jaren 1875-1884 zijn mentor was, dus toen Verwey (en andere Tachtigers: Van Deyssel en Kloos) negatief oordeelden over zijn poëzie. Welke indruk krijgt de lezer van *Tienden van den oogst* van de dichter en wordt deze indruk bevestigd of weersproken door lezing van Pennings brieven aan Vosmaer? Met andere woorden: zijn *lyrische ik* en *epistolaire ik* identiek, of zijn het genregebonden voorstellingen (vormen van *auto-figuration*) van een schrijverschap? Zijn in die presentaties van het 'ik' reacties te herkennen op de manier waarop over Penning en zijn poëzie gesproken werd, bijvoorbeeld in kritieken? De presentatie van de rijke brievencollectie *Brieven en correspondenten rond 1900*, biedt mij de kans te laten zien dat onderzoek naar correspondenties en tekstinterpretatie elkaar kunnen aanvullen. Behalve de online-brievencollectie heb ik daartoe de brieven van Penning aan Carel Vosmaer geraadpleegd, waarvan ik een *old school* papieren editie heb gemaakt.

De vraag naar de verhouding tussen de 'ik' in gedichten en brieven en naar de zelfpresentatie van de auteur, noopt ons om, in navolging van Meizoz,² het onderscheid over te nemen dat Dominique Maingueneau in zijn theorie van de discoursanalyse aanbrengt tussen de biografische *personne* van de schrijver, de *écrivain*, die acteert op het literaire veld, en de *inscripteur*, de stem die in de tekst te vinden is en degene die de lezer verantwoordelijk houdt voor de organisatie van de literaire tekst. Deze drie verschijningsvormen van de auteur zijn onlosmakelijk met elkaar verbonden. Meizoz construeert de *posture*³ van een schrijver rond de *écrivain*, de schrijversgestalte die een positie zoekt tussen andere schrijvers, critici en literatuuropvattingen – en die ik meen te herkennen in de *epistolaire ik*. In zijn brieven aan Vosmaer zoekt Penning naar een 'niche' voor zijn poëzie en probeert hij zich ten opzichte van zijn mentor

---

2 Jérôme Meizoz, *Postures littéraires. Mises en scène modernes de l'auteur. Essai* (Genève 2007), 43.

3 Onder de 'posture' van een auteur verstaat Meizoz 'l'ensemble de ses auto-figurations dans le champ littéraire'; Jérôme Meizoz, *Postures littéraires*, 45.

te definiëren. De *écrivain* is evenwel steeds in doen en denken verbonden met de auteur van vlees en bloed (de *personne*) – de met een oogkwaal kampende boekhouder/dichter Penning – en met de *inscripteur*, die de lyrische ik aan het woord laat.⁴ *Écrivain* en *inscripteur* zijn theoretische begrippen uit de discoursanalyse die meer omvatten dan het gebruik van 'ik' in brieven en gedichten. Maar de epistolaire ik kan wel worden beschouwd als een manifestatie van de *écrivain*, zoals de lyrische ik met dezelfde stem spreekt als de *inscripteur*.

Penning is een interessante dichter voor een onderzoek naar 'zelfbeeld', omdat hij twee verschijningsvormen kent: de één die als M. Coens vóór 1885 aansluiting zocht bij Carel Vosmaer en die wegens de veroordeling van zijn poëzie door Verwey, Van Deyssel en Kloos tot de *arrière-garde* gerekend kan worden, en de ander, die in 1897 in het *Tweemaandelijksch Tijdschrift* debuteerde en de beschermeling van Albert Verwey werd. Als Coens publiceerde hij de dichtbundels *Tienden van den oogst* (1882) en *Schakeering* (1886); als W.L. Penning Jr. Benjamin's vertellingen (1898) en *Tom's dagboek* (1910). In wat volgt wil ik aandacht schenken aan de auto-figuration in Pennings brieven aan Vosmaer (1), in vergelijking met het beeld van de ik dat zichtbaar wordt in *Tienden van den oogst* (2). Daarna wil ik stilstaan bij de manier waarop over Penning gesproken werd, in kritieken van Verwey en Kloos en tussen de redacteurs van het *Tweemaandelijksch Tijdschrift*, Verwey en Van Deyssel (3). Daarbij komt ook een reactie op die kritiek in een van Pennings latere dichtbundels ter sprake.

---

4 Meizoz, *Postures littéraires*, 44: 'La présente réflexion sur la "posture", si elle privilégie la figure de l'*écrivain*, cherche à la penser en relation constante avec la *personne* et l'*inscripteur*'.

1. Brieven van Penning aan Vosmaer

Als hij het derde deel van Vosmaers *Vogels van diverse pluimage* heeft gelezen, dat gevuld is met poëzie, schrijft Penning, in een brief van 29 december 1875: 'Gij met uwe helleensche droomen zijt zelf de dichter dien ge wenscht te zien: bezwaarlijk word ik slechts een zanger; doch ook voor dien is dan plaats, dunkt-me [...].' Vosmaers gedichten gaan hem te hoog, of te diep – Penning wil liever een zanger worden, een dichter van het 'lied'. Wat hem daarbij voor ogen zweeft, is nog niet helemaal duidelijk.

In elk geval lijkt hij andere poëzie te willen schrijven dan de veelal oudere gedichten die hij verzamelde in *Tienden van den oogst*. In een brief van 29 januari 1881 onthult hij dat twee redenen hem bewogen hebben om de uitgave van *Tienden van den oogst* te wensen: behalve 'gouddorst', is dat '[d]e lust om van den rommel los – en zodoende wellicht tot iets beters te raken.'

Maar dat betere ligt niet binnen handbereik; er zijn vooral praktische bezwaren: de dagelijkse zorgen, zijn geestdodend werk, zijn verslechterende ogen. Hij benijdt Vosmaer om zijn leven gewijd aan kunst en reizen. Voor hem is een esthetisch bestaan niet weggelegd. Als hij in een gesloten rijtuig door slecht weer op weg is naar Amersfoort en onderweg de lieflijke buitenplaats De Treek ontdekt, geeft die reisverving aanleiding tot een sombere overdenking in een brief van 15 mei 1881: 'Langs zooveel heerlijks met een dorstige ziel en een ontvankelijk gemoed in een gesloten kast voortjellende door den snerpenden Noordenwind – ziedaar het beeld van mijn leven.'

De hoop op betere poëzie is bij verschijning van *Tienden van den oogst* nagenoeg vervlogen. In een brief van 14 november 1882 schrijft hij over de gedichten in deze bundel: 'Mijn eene helft zegt dat ze in den doofpot moesten; mijn andere vindt dit jammer. Die andere dagteekent zeker uit den tijd toen ik er de voorloopers in zag van stoutere, diepere, schoonere. Maar, sedert mijn oogen zoo onhebbelijk zijn gaan doen, heeft

de Muze mij verlaten. Als zij weder keert zoek ik uw studeercel weer op, en dan niet met leege handen.'

2. *Tienden van den oogst*

De sporen van de 'inscripteur' zijn te herkennen in normatieve uitspraken: in het 'ethos discursif', in passages waarin de verteller – hier de lyrische ik – over zichzelf spreekt ('ethos dit') of in de stijl die de ik bezigt ('ethos montré'). Ik wil hier aandacht besteden aan de gedichten waarin de ik over zichzelf spreekt, als hij zich richt tot andere dichters: Carel Vosmaer, Aart Admiraal, Johannes van Vloten, Multatuli en François HaverSchmidt. Tot slot van dit onderdeel bespreek ik nog twee gedichten waarin Penning spreekt over – en met – zijn muze.

Tienden van den oogst opent met een berijmde 'Opdracht aan Mr. C. Vosmaer', waarin de lyrische ik dezelfde bescheiden, nederige toon tegenover de vereerde dichter-mentor aanslaat als de epistolaire ik in zijn brieven. Maar in de ondergeschikte positie die hij wil innemen, legt hij wel degelijk dichterlijke ambitie aan den dag: 'wel laag zij mijn toon', schrijft Penning in dit gedicht, 'Toch naar het hoogst en het best staan mijn zinnen'. Het poëtisch genre waarin hij wil uitblinken is dat van het 'lied', het '[o]rspronkelijkst deel van alle kunst', een 'kleinood', 'waartoe Verbeelding 't puik / Der reine parels leent'.⁵

In *Tienden van den oogst* wordt veel gewandeld – en gedicht. Het gaat om 'Wandel- en zanglust'.⁶ Dolend over 'de onafzienbre hei', een 'maatloos heiligdom', is het woord 'zang' geworden, '[h]et denken – droomerij'.⁷

---

5 'Aan het lied', in: M. Coens, *Tienden van den oogst* (Amsterdam 1882), 283.

6 'Uit Rijmbrieven aan Aart Admiraal. I. In het Westland, II. In Delfland', in Coens, *Tienden van den oogst*, 83.

7 Coens, *Tienden van den oogst*, 85.

Te zwerven door een schoone streek,
Echt buiten en vrij als een vlinder,
Maar vrij – met de vrienden! het liefst door de week:
Met twee makkers, geen meer en geen minder.⁸

Uit Pennings brieven aan Vosmaer weten we wie die vrienden (waarschijnlijk) waren: A. van der Eijk en F. Bezemer Sr., de eerste een onmaatschappelijk genie, als we Penning mogen geloven; de tweede zou later aan *Den Gulden Winckel* een rubriek over oude boeken bijdragen. Penning berichtte in zijn brieven over wandelingen met hen naar Abtswoude: pelgrimstochten naar de voormalige woning van de bewonderde dichter H.K. Poot.

Abtswoude wordt ook bezocht in 'Uit Rijmbrieven aan Aart Admiraal'.⁹ De rijmbrieven, die dateren van 1872 en 1873, zijn ook reisbrieven, waarin verslag wordt gedaan van een wandeling door het Westland (I) en door Delfland (II). Wandelend door de omgeving van Abtswoude herdenkt hij de poëzie van Poot, 'onzen muzen- en landbouwerszoon'. Hij wijst op Potgieters 'Folio-bijbel', waarin Poot wordt geëerd, en op de stukken die Huet en Beets aan de dichter wijdden. Vervolgens eist een ander dichter zijn aandacht op: De Genestet. Met een knipoog naar de passage over Delft in diens gedicht 'De mailbrief', schrijft Coens over het marktplein en de Nieuwe Kerk:

En het plein, indrukwekkend als één in den lande,
Schijnt ruimer bij iederen galm van omhoog;
En verbeelding bevolkt het met alle gestalten
Waarin zich de keur van den voortijd bewoog;

---

⁸ Coens, *Tienden van den oogst*, 83.

⁹ Coens, *Tienden van den oogst*, 53-62; eerder verschenen in *Astrea I* (1881), 178-184.

Hoe jubelt de Vrijheid, hoe spoort hare strijdleus!...
– Tot slot van een dag die mij heuge als een feest,
Zag 'k hier ook, aan kunstrijke klanken mij lavend,
Den dood overwonnen door de Eedlen van Geest.

Dit visioen: een plein vol met schimmen uit de voortijd; een samenscholing van grote, dode dichters, wordt hernomen in Pennings latere poëzie. Daarin schrijft de ik zich in in een lange familiegeschiedenis, door de uitgave van dichtwerk van fictieve familieleden als Benjamin of Oom Tom. Hij omringt zich in deze dichtbundels met doden die voortleven in zijn eigen leven, waardoor hij erin slaagt de grenzen van dood en tijd uit te wissen. In deze poëzie herkende Verwey de dichterlijke opvatting van Potgieter, in diens *De nalatenschap van den landjonker*.

De *inscripteur* in *Tienden van den oogst* laat zien dat hij verwant is aan de *écrivain*, die probeert literaire vrienden te maken, in de gedichten die zijn gericht aan Johannes van Vloten en Multatuli: geen schrijvers die op het eerste oog Pennings geestverwanten kunnen zijn geweest. Van Vloten heet in het gedicht dat Penning aan hem opdraagt een 'geesteswereldburger', '[e]en denker, veel geleerd; een wijze, in dienst der schoonheid; [e]en vurig strijder, pal – voor waarheid en voor recht'.¹⁰ Penning had hem eerder al een 'schildknaapsgroet' gebracht: op een onbeduidend dichtwerkje dat hij Van Vloten met euvele moed ter beoordeling had voorgelegd, was laatstgenoemde welwillend ingegaan. Zo had Van Vloten de jonge dichter de moed hergeven om te reiken 'naar kunst in 't zorglijk leven'. Pennings positie als dichter verschilt radicaal van die van Van Vloten:

Datzelfde [zorglijk] leven binnen enge wanden,
Schoon daar een hof des geestes bloeit,
Weerhoudt mij al te stuurs van menig hoogen drempel...
Schroomt veler voet, hoe gul geschoeid;

---

¹⁰ 'Aan Dr. Joh. Van Vloten, te Bloemendaal', in: Coens, *Tienden van den oogst*, 288-289.

Ook ben 'k van wetenschap en vlugge tong verstoken,
Brief-schrijvend praat ik krom, tenzij ik zaken doe;
In dicht alleen mag 'k wagen me uittespreken,
Schijn 'k mij niet steeds een staamlaar toe

Maar omdat binnen de 'enge wanden' van zijn bestaan als boekhouder toch een 'hof des geestes' wordt onderhouden, voelt Penning zich, in al zijn kleinheid, gerechtigd om Van Vloten, de 'geesteswereldburger', te benaderen, in dicht of brief, al ontbeert hij diens geleerdheid en wel-sprekendheid. Zijn brieven zijn niet veel zaaks, schrijft hij; alleen in zijn gedichten durft hij zich uit te drukken.

In een ander vermetel vers, ditmaal 'Aan den dichter Multatuli' ge-richt,¹¹ vindt Penning een gemeenschappelijk lot in de 'doodgezwegen dichtergeest' en het 'beproefde heldenhart'. Hij schaart zich aan Multatuli's zijde en ziet vanaf dichterlijke hoogte meelijndend neer op het mensengewoel, op de bedrijvige wereld:

Al wat er werkt, wat er wart,
Haar juichen, schreien en weer hopen,
Scherp onderscheidend van omhoog –
Hoe ook door meegevoel beslopen –
Weet hij zijn geest tot rust te nopen,
Bezingt hij wat hem diep bewoog.

Intussen zaait de onbegrepen dichter 'met lust op hoop van zegen', '[t]otdat zijn volk komt nágestegen', tot de hoogte van de dichter. Dat vooruitzicht wordt Multatuli tot troost aangeboden; een troost die de ik ook voor zichzelf bedoelt.

---

11 Coens, *Tienden van den oogst*, 290-291.

In 'Prul-minnezangers auto-da-fé'¹² verwerpt Penning zijn sentimentele liefdesgedichten, daartoe aangezet door Piet Paaltjens' poëzie en het opstel 'De zwarte tijd' (1839), waarin Nicolaas Beets zijn gevoelige byroniaanse poëzie herriep:

Piet Paaltjens' keur
Van min-gezeur
Maakt mij van 't zeuren 'bange';
Beets' ZWARTE TIJD
Voleindt mijn strijd,
– Hier! gij mijn oude 'zangen'...
Gij duffe prullen! kreeg 'k mijn zin,
Dan sloeg er zóó de bliksem in
Al met een 'donderklange'.

Als hij het 'kostlijk papier' met de oude minnedichten in brand heeft gestoken, bedenkt de 'ik' dat hij nu toch nog 'rijm uit rook' haalt. De oude verzen hebben toch ergens voor gediend. 'Bemin 'k ooit weer, / Dan minder teêr / Wil 'k al' of niets verwerven', zo besluit hij kloekmoedig.

Bescheidenheid én dichterlijke ambitie kunnen worden opgemerkt in de tweespraak tussen 'De muze en haar minnaar'¹³ – de dichter. De eerste strofe moet worden toegeschreven aan de muze, die de dichter kritisch ondervraagt:

'Hebt ge oordeel, smaak, vernuft? Verbeelding, geestdrift, moed?
Bij wilskracht en talent, ook drang van edel bloed
Om ijvrend met geduld uw meesters te evenaren?'

---

¹² Coens, *Tienden van den oogst*, 321-322.

¹³ Coens, *Tienden van den oogst*, 281.

De dichter antwoordt:

'Mijzelf voldeed ik nooit; zoo 'k mij tot kunstwerk schik,
Is 't allereerst om 't heil van 't smetloos oogenblik
Waarin ik fier en vrij tot U weet op te varen!'

De laatste strofe toont hoe ingenomen de muze met dit antwoord is. Zij zorgt ervoor dat het belangeloze, teruggetrokken dichten van de 'leerling', 'om 't heil van 't smetloos oogenblik', de zegepraal wordt van de meesterdichter, die roem en lauwerkrans vergaart:

– Daar voelt des leerlings mond zich Goddelijk gekust:
Een génius klápwiekt, en het oord van reinen lust
Wordt tevens veld van eer, de rozen – lauwerblaeren!

Penning verschaftte Verwey munitie voor diens bespreking van *Tienden van den oogst* in *De Amsterdammer*, door in 'Mijne muze' met overdreven bescheidenheid te spreken over zijn dichtkunst:

Mijne muze

Een kind van 't land, verdwaald in stad;
Hoogblozend eerst, belust op zangen,
Wat schuchter maar toch onbevangen,
Ver van volleerd hoewel gevat;

Verlangend keek zij uit naar buiten,
Zag met haar wensch zich buitensluiten,
En *neuriet* nu nog maar zoowat.

Vol trouwbeloften zijn haar kussen –
Den trouwdag zelf verschuift ze intusschen – –
O, waar 'k in vrijheid met mijn schat!...¹⁴

3. Het 'discours des autres'

Toen Pennings muze zich met haar verlangen zag buitengesloten, neuriede ze nog zowat. Zo zou Penning allicht zijn latere dichtkunst hebben aangeduid, als geneurie van één die door Tachtig was buitengesloten. Door zijn toenemende blindheid kon de dichter ook steeds moeilijker deelnemen aan het leven. Toch zijn het de lange, verhalende gedichten geweest die hij in 1898 en 1910 publiceerde, *Benjamin's vertellingen* en *Tom's dagboek*, die de aandacht van Albert Verwey op hem vestigden en waarmee Penning zichzelf een nis toe-eigende in het letterkundig pantheon. Elders heb ik uiteengezet in hoeverre deze gedichten autobiografisch gelezen kunnen worden, hier wil ik aandacht schenken aan de brief van Albert Verwey aan Lodewijk van Deyssel, waarmee hij Penning toegang verschaftte tot het *Tweemaandelijksch Tijdschrift*. Die brief moest wel overtuigend zijn: Van Deyssels had indertijd een afkeurende recensie van *Tienden van den oogst* geschreven.

In die brief van 7 oktober 1896, in het begin van de bijdrage al genoemd, probeerde Verwey zijn mederedacteur Van Deyssel te verzoenen met de publicatie van Pennings dichtfragment 'Zoo goed als familie'¹⁵ in het *Tweemaandelijksch Tijdschrift*. Hij noemt dit dichtstuk een 'bizonder aangename bijdrage'.¹⁶ In twee zinnen legt hij uit – zonder dat met zoveel woorden te zeggen – dat Kloos zich niet zou hebben verzet tegen

---

¹⁴ Coens, *Tienden van den oogst*, 298.

¹⁵ *Tweemaandelijksch Tijdschrift* 3 (1897) 3 (jan.), 297-342.

¹⁶ *De briefwisseling tussen Lodewijk van Deyssel en Albert Verwey*. Deel II: september 1894 - april 1898. Met een woord vooraf en voorzien van aantekeningen, bezorgd door Harry G.M. Prick ('s-Gravenhage 1985), 200.

publicatie van het gedicht: 'Kloos heeft in een van de Kronieken over hem geschreven en een stuk jeugd-herinnering van hem zeer geprezen. Juist zulke jeugd-herinnering en zoover ik zien kan (ik heb het pas) heel goed, stuurt hij nu.' In een naschrift herinnert hij zich zijn eigen bespreking van Coens' *Gedichten*: 'Ik heb als Homunculus over hem geschreven, vriendelijk prijzend als over een jong baasje.' Van Deyssel reageerde inschikkelijk: 'Aardig is die ontvangst van Coens. In mijn bundel, die in het najaar verschijnt,' – Van Deyssel doelde op *Verzamelde Opstellen, Tweede Bundel* – 'staat toevallig een klein bladzijtje over hem, van '82, waarin hij ook niet volkomen wordt afgekeurd.'¹⁷

In zijn latere poëzie zou Penning de verwijten pareren die hem door Kloos, Verwey en Van Deyssel voor de voeten waren geworpen. Hier wordt zichtbaar hoe *auto-figuration*, wat de lyrische ik over zichzelf zegt, de kritische bespreking van de dichter en zijn poëzie door anderen incorporeert. Kloos had Coens een epigoon van Staring en Beets genoemd, een 'nabloeisel'. 'Het is niet ons doel, den heer Coens onaangenaamheden te zeggen', aldus Kloos, die oordeelt: "t is eerlijk werk, 't is nauwgezet werk, 't is werk van iemand, die zich achten doet'. Maar: 'de tijd eischt andere dingen', 'de moderne kunst in Nederland [verlangt] iets anders [...], dan verzen als deze'.¹⁸ *Tom's dagboek* bevat een toespeling op deze uitspraak van Kloos:

– lets anders wil de tijd! tracht ge me diets te maken?...
Vinden gemoed en geest niet ALTOOS ooren klaar?
En wat uw Tijd ook wille, gaat die Tijd niet over
In weêr een and'ren, die weêr anders wil?
En brengt of wil hij 't Nieuwe, is dies de tijd een roover
Dan van 't ONWAARDIG-oude of van een wufte gril?¹⁹

---

17 Brief van 10 oktober 1896, in: *De briefwisseling tussen Lodewijk van Deyssel en Albert Verwey*, dl. II, 202. Lodewijk van Deyssel, *Verzamelde Opstellen. Tweede bundel*. Tweede druk (Amsterdam 1901), 47-49.

18 Willem Kloos, 'Literaire Kroniek', in: *De Nieuwe Gids* 2 (1886-1887), 473-478 (over *Schakeering*).

19 'Wijlen Benjamin bevredigd?', in: W.L. Penning Jr., *Tom's dagboek. Een gedicht* (Amsterdam 1910), 9.

Besluit

De lyrische ik in *Tienden van den oogst* neemt hier en daar een zelfbewuste, minder bescheiden houding aan dan de epistolaire ik in Pennings brieven aan Vosmaer. Het verschil tussen beide 'ikken' is zeker genregebonden: briefconventies nopen een bescheiden opstelling als de leerling zich tot de meester richt; de dichter onderhoudt in zijn verzen een 'hof des geestes'. In de 'Rijmbrieven' aan Aart Admiraal gaat de ik op in een tijdloze gemeenschap van gelijkgezinden en wordt zijn streven zichtbaar om samenhang te scheppen voorbij de grenzen van tijd en dood. Deze dichtertelijke verbeelding wordt hernomen in de familiegeschiedenis in *Benjamin's vertellingen*, waarvan 'Zoo goed als familie', het stuk dat Verwey wilde publiceren in het *Tweemaandelijksch Tijdschrift*, deel uitmaakte, en in *Tom's dagboek*.

Niet alleen in zijn brieven prees Verwey Penning, hij deed dat ook in een gedicht. In 'Aan W.L. Penning Jr.',²⁰ dat uit 1910 moet dateren, benoemt Verwey de dan blinde Penning tot erfgenaam van de 'zieners-gaaf' van Potgieter. Uit het gedicht wordt duidelijk dat Verweys waardering voor Penning in verband stond met zijn bewondering voor Potgieters 'Testament', *Gedroomd paardrijden*, onderdeel van *De nalatenschap van den landjonker*. Dat blijkt ook uit een ander gedicht:

Aan Penning na lezing van mijn 'Testament van Potgieter'

Die eens een blik in 't boelhuis hebt geworpen,
Een oogwenk maar d'erflater hebt gekend,
Gij droegt daarna – een blinde – in stad en dorpen
Zijn gaaf, de zieners-gaaf van 't 'Testament'²¹

Verweys epistolaire ik en lyrische ik zijn het hier roerend met elkaar eens.

20 'Aan W.L. Penning Jr.', uit de afdeling 'Nalezing I: Rondom het werk (1904-1914)', in: Albert Verwey, *Oorspronkelijk dichtwerk Tweede deel 1914-1937* (Amsterdam-Santpoort 1938), 701-703.

21 'Aan Penning', uit de afdeling *Rondom mijn werk (1890-1923)*, in: Albert Verwey, *Oorspronkelijk dichtwerk Tweede deel 1914-1937* (Amsterdam/Santpoort 1938), 608.

Een persoonlijk woord bij het afscheid van Annemarie Kets

Peter de Bruijn

Het leek de organisatoren van dit symposium een goed idee om – na de wetenschappelijke kroon die vanmiddag op je werk is gezet – je afscheid van het instituut óók op een meer persoonlijke manier te markeren. Aan mij de eer om dat mede namens al je collega's te doen. Leo Janssen mag eerder deze middag hebben geclaimd dat hij een van je oudste collega's is, ik ben weliswaar een jaar later in dienst gekomen maar heb je vervolgens wel het langst als directe collega meegemaakt. Dat het maar even duidelijk is... Overigens moeten zowel Leo als ik één iemand voor ons laten, namelijk je collega van het állereerste uur Connie Klützw. Jammer genoeg kan Connie er zelf vandaag niet bij zijn, maar via deze analoge verbinding doet ze je de hartelijke groeten en wenst ze je alle goeds toe.

Met het noemen van de naam Connie ben ik aanbeland bij de pre-historie van het instituut, en ook al hebben de organisatoren mij verzocht het kort te houden (en dat zal ik ook heus doen), ik begin toch bij dat allereerste begin. Het Bureau Basisvoorziening Tekstedities. Jij behoorde tot de eerste lichte editeurs die in 1984 voor de duur van één project werd aangesteld om een geleerde editie af te leveren in de prestigieuze Monumenta-reeks. Om even de sfeer te schetsen: het Bureau was gevestigd in het Letterkundig Museum in Den Haag, in twee aanpalende kamers zonder tussendeur. In de ene kamer zat de directeur met secretaresse en/of typiste én directeurstelefoon, in de andere kamer – naar ik schat hooguit twintig vierkante meter – zaten vier of vijf onderzoekers samengepakt, verstoken van elk contact met de buitenwereld, want zonder telefoon en natuurlijk ook zonder computer.

Als de directeur ophield met zijn onophoudelijke getelefoneer, heers-

te er in de editeurskamer een serene rust, die alleen werd onderbroken door het gepruttel van de pijp van Anne Jacobs en het geknip van de schaar van Annemarie Kets. Want zo kwamen edities toen nog tot stand, met schaar en lijmpot en een typemachine waarin je een speciale bol had moeten laten zetten om vierkante teksthaken te kunnen typen. In zes jaar tijd heb je in deze primitieve omstandigheden je editie van de *Max Havelaar* tot stand gebracht. (Overigens: toen de tweede lichting aantrad, heeft Hans Lujten ervoor gezorgd dat er een deur tussen de twee kamers werd geplaatst, en kwamen er twee computers, waarop de onderzoekers om toerbeurt een dagdeel konden werken. Dat is, achteraf bezien, het begin van de digitale revolutie geweest.)

Ik schets dit niet om aan te geven hoeveel lichtjaren het maken van edities in die begintijd weg ligt van de huidige digitale mogelijkheden, waarvan jij vandaag een prachtig specimen hebt afgeleverd. Nee, ik gebruik de welhaast romantische setting waarin jij je carrière begon om duidelijk te maken hoezeer het instituut door de jaren heen is veranderd en gegroeid en hoe jij met dat instituut bent meegegroeid en er – in de goede zin des woords – ook vergroeid mee bent geraakt.

Toen het Bureau in 1992 opging in het grotere Constantijn Huygens Instituut voor tekstedities en intellectuele geschiedenis keerde jij terug als adjunct-hoofd van de afdeling Neerlandica, en in de jaren die volgden heb je je leidinggevende verantwoordelijkheid in verschillende rollen en hoedanigheden genomen. Ontwikkelingen zien komen en gaan, evaluaties zien inslaan en weer wegtrekken, en als ik terugkijk op al die jaren dan doe ik je denk ik het meeste recht als ik zeg dat jij altijd een constante, stabiele factor voor je collega's bent geweest. Genuanceerd, weloverwogen, rustig, soms misschien een tikkeltje aan de voorzichtige kant – maar hoe je het ook noemen wilt: wij konden van je op aan. Je hart voor het vak, de editiewetenschap, heeft jou al die jaren gedreven, je zorg om het instituut ook, maar hoe hoog je die beide grootheden ook in het vaandel had staan, als het erop aankwam stond het belang van je medewerkers, de

collegialiteit voorop. Die persoonlijke betrokkenheid – ook in de meest roerige tijden van het instituut – heb ik zeer in je gewaardeerd. En als ik zie hoeveel oud-collega's uit de afgelopen dertig jaar vandaag gekomen zijn om je uit te zwaaien, dan durf ik rustig te stellen dat ik daar niet de enige in ben.

En ook weemoedigheid. Het allereerste agendapunt op mijn allereerste vergadering van het Bureau was: de verhuizing naar Amsterdam. Ook dat plan kwam om de zoveel tijd aanwaaien om vervolgens weer over te waaien, tot voor kort dus. Voor jou valt de verhuizing samen met je afscheid van het instituut, met de afronding van *Brieven en correspondenten rond 1900* als een van de hoogtepunten in je carrière. Je neemt ook grotendeels afscheid van het vak, omdat je – zoals ik je vorige week heb weten te ontfutselen – wilt gaan genieten van al die dingen waar je tijdens je werkende leven te weinig aan toe bent gekomen: concerten, theater, film, samen met Frans die binnenkort ook stopt met werken. Toen je dat vertelde was de keuze voor een cadeau natuurlijk snel gemaakt. Namens je collega's van het Huygens ING kan ik je een tas vol cultuur aanbieden, met maar liefst twee podiumcadeaukaarten – dat is niet bedoeld om jou en Frans uit elkaar te drijven maar uit nood geboren omdat de opbrengst van onze inzameling de coupure van één kaart ruimschoots overschreed.

Ook dat is, dunkt mij, een duidelijke en niet onplezierige blijk van waardering. Ik kan daarom eindigen, zoals Willem Elsschot dat ook vaak deed, met een variatie op Max Havelaars toespraak tot de hoofden van Lebak: Wij danken je allen zeer.

Dankwoord

Enkele personen en instanties willen wij bedanken voor hun bijgedragen aan de totstandkoming van dit boek en aan het symposium *Brieven en correspondenten rond 1900* dat eraan ten grondslag lag. Een belangrijk aandeel in de organisatie hiervan hadden Milo van de Pol, Renske Siemens, Alice Spruit en Alfred van Weperen, collega's van het Huygens Instituut voor Nederlandse Geschiedenis. De Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen bood de symposiumgangers gastvrijheid in haar grote conferentiezaal. En de Coornhert Stichting maakte deze publicatie financieel mogelijk. Deze instanties en personen zijn we zeer erkentelijk voor hun inbreng.

Marijke van Faassen en Ton van Kalmthout

Index

- Addens, J. 64
Admiraal, A. 83-84, 91
Albert, P. 76
Aletrino, A. 36
Arntzenius, A.R. 16
- Bach, J.S. 26
Bauer, W. 25
Beaufort, W.H. de 15-16
Beets, N. 84, 87, 90
Berg, H. van den 71
Berg, N. van den 26
Berge, H.C. ten 74
Berlage, H.P. 65
Bezemer sr., F. 84
Bierens de Haan, J.D. 65
Boethius 26
Bolland, G.J.P.J. 65
Bordewijk, F. 23
Braak, M. ter 49
Breitner, G.H. 25
Brink, J. ten 57
Bruijn, P. de 19, 93
Busken Huet, C. 84
- Coens, M. zie W.L. Penning
- Dante Alighieri 26
Del Lungo Camiotti, G. 14
Deysse, L. van 58, 62-63, 72-73,
79-81, 89-90
Diepenbrock, A. 54, 63
Dirk, oom 57
Doorenbos, M. 58-59
Doorenbos, W. 58
- Dossena, M. 14
- Eeden, F. van 25, 58, 65
Eeden, H. van 25
Eeden, P. van 25
Eeden-van Vloten, M. van
zie M. van Vloten
Eijk, A. van der 84
Elsschot, W. 95
- Faassen, M. van 11, 97
Fens, K. 21
Flösche zie Fokke
Fokke 57
Frerichs, L. 27
Freud, S. 26
- Garfield, S. 69
Genestet, P.A. de 84
George, S. 18, 26, 63-64, 71-76
Goes, F. van der 35, 53, 71
Goethe, J.W. von 30
Gogh, V. van 49
Gorter, H. 15, 25, 63-64
Groesbeek, K. 72-73, 75-77
- Haan, H. de 26
Haan, J. de 26
Haan, R. de 26
Haan, W. de 26
Halsema, D. van 27, 64, 70
HaverSchmidt, F. 83, 87
Heemskerck Azn., J. 16
Heijting 30
Heineken, G. 23

- Hell, W. van 64
 Heymans, G. 29
 Hitler, A. 26
 Hoekstra, R. 15
 Homunculus zie A. Verwey
 Hooft, P.C. 30
 Hooykaas, G. 11
 Huygens, Christiaan 18, 28-29, 31
 Huygens, Constantijn 18, 25,
 28-31

 Israëls, J. 25

 Jacobs, A. 94
 Jansen, L. 18, 47, 93
 Jong, O. de 70

 Kalmthout, T. van 11, 97
 Karsen, E. 25
 Kauder, H. 26
 Keizer, M. de 18, 43
 Kellendonk, F. 70
 Kets, F. 95
 Kets-Vree, A. 11-12, 17-19, 21, 28,
 33, 47, 51-52, 55, 57, 64, 70, 93-94
 Klages, L. 74
 Klein, C.A. 73, 75-76
 Kloos, W. 34, 57-59, 61, 64, 77,
 80-81, 89-90
 Klützow, C. 93

 Lely, C. 16
 Leopold, J.H. 70
 Ligtoet, F. 27
 Linde, G. van de 11
 Looy, J. van 58
 Luijten, H. 94

 Maingueneau, D. 80
 Maris, W. 36
 Marlowe, C. 35
 Mathijsen, M. 11
 Mauve, A. 36
 Meizoz, J. 79-80
 Mendels, M. 53
 Multatuli 83, 85-86

 Neuhuys, A. 36
 Nijland-Verwey, M. zie M. Verwey

 Opzoomer, A. 58

 Paaltjens, P. zie F. HaverSchmidt
 Pannwitz, R. 26
 Penning, W.L. 19, 79-91
 Perron, E. du 49
 Pierson, N.G. 16
 Plato 26
 Pol, M. van de 97
 Poot, H.K. 84
 Poster, C. 13
 Potgieter, E.J. 84-85, 91
 Prick, H.G.M. 63

 Reefsen zie J. Revius
 Revius, J. 30
 Roland Holst, H. 25, 63-64
 Roland Holst, R. 63
 Romein, J. 38
 Ruefle, M. 13
 Ruiter, F. 66

 Salin, E. 26
 Sanders, M. 18, 43, 69
 Sarphati, S. 23
 Schenkeveld, M. 27
 Schönberg, A. 26

Schoolmeester, De
     zie G. van de Linde
 Schoor, R. van de 18, 79
 Schuler, A. 74
 Shakespeare, W. 30
 Shelley, P.B. 58, 72
 Sidney, P. 72
 Siemens, R. 97
 Smulders, W. 66
 Sötemann, A.L. 70
 Spruit, A. 97
 Stapert-Eggen, M. 27-28
 Staring, A.C.W. 90
 Stemming, J. zie M. van der Valk
 Streuvels, S. 49

 Tholen, W.B. 36
 Thorbecke, J.R. 11
 Toorop, J. 25, 63
 Treub, W. 16

 Valk, M. van der 35-36
 Verlaine, P. 72
 Verwey, C. 58, 73
 Verwey, A. 8, 10, 12-18, 21, 25-30,
     33-41, 43-44, 51-54, 57-67, 69-77,
     79-81, 85, 88-91
 Verwey, G. 17-18, 21, 25, 33, 59
 Verwey, M. 26, 63, 72
 Verwey-van Vloten, K.
     zie Kitty van Vloten
 Veth, J.P. 36-37, 63, 65
 Vloten, B. van 34
 Vloten, G. van 64
 Vloten, J. van 64, 83, 85-86
 Vloten, Katharina van
     zie Kitty van Vloten
 Vloten, Kitty van 25, 34, 57-59,
     61-62, 64

 Vloten, M. van 25, 58
 Vondel, J. van den 30
 Vooyo, I.P. de 16
 Voskuil, M. 64
 Vosmaer, C. 79-84, 91

 Weperen, A. van 97
 Witsen, C. 16
 Witsen, E. 22, 26
 Witsen, J. 26
 Witsen, P.P. 17, 21, 26-27, 33
 Witsen, W. 8, 10, 12-17, 21-23,
     25-27, 33-41, 49, 51-54, 58, 64-67
 Witsen-van Vloten, B.
     zie B. van Vloten
 Wolfskehl, J. 25
 Wolfskehl, K. 25-26, 74, 76
 Woud, A. van der 38
 Wouthuysen, E. 27

Colofon

© 2017 Huygens Instituut voor Nederlandse Geschiedenis KNAW en de auteurs

Titel: *Vonken van inspiratie. Correspondenten rond 1900 en de uitgave van hun brieven*

Redactie: Marijke van Faassen en Ton van Kalmthout

Uitgave in eigen beheer via JouvBoek.nl - Uitgeverij U2pi BV